# *OSMANLI'DA TANZİMAT DÖNEMİ* (Osmanlı'da tanzimat-ı hayriye devri) **(1839-1856)**

**Ord. Prof. ENVER ZİYA KARAL**

Dizgi - Yayımlayan:
Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Baskı: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Ekim 1999

TANZİMAT-I HAYRİYE DEVRİ (1839-1856)

I. GÜLHANE HATTI VE TANZİMAT DÜZENİ

Mahmut II'nin ölümü üzerine tahta, oğlu Abdülmecit Efendi geçti. Yeni padişah henüz on sekiz yaşında idi. Bilgisi ve tecrübesi imparatorluğun geçirmekte olduğu büyük buhranı çözmek için yetersizdi. Babasından miras kalan iki pürüzlü problem, devamlı ve anlayışlı bir çalışma istiyordu. Problemlerden biri, Mısır paşası Mehmet Ali ile yapılmakta olan harp, diğeri de Osmanlı Devleti'ne yeni bir düzen vermek için ilânı kararlaştırılmış bulunan "Tanzimat" idi.
Abdülmecit, padişahlığının ilk günlerinde Mısır kuvvetlerinin Osmanlı ordusunu Nizip'te yendiklerini öğrendi. Birkaç gün sonra da, Kaptan-ı derya Firarî Ahmet Paşanın Osmanlı donanmasını İskenderiye'ye götürerek Mehmet Ali Paşaya teslim ettiğini haber aldı. Osmanlı Devleti, artık ordusuz ve donanmasız kalmış bulunuyordu. Yeni padişah, devletin tecrübeli ve iş bilir sayılan adamlarından Hüsrev Paşayı sadrazam, Damat Halil Paşayı serasker, Rauf Paşayı ahkâm-ı adliye başkanı yapmıştı. Fakat mevcut duruma karşı koymak için bu adamlardan çok Londra elçiliğinde bulunan Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşaya güveniyordu. Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki anlaşmazlığın çözülmesi için çalışmış olan heyetlerde vazife görmüş ve Paris ile Londra elçiliklerinde bulunmuştu. Bu sebeple Mısır probleminin karakterini ve bu problem hakkında yabancı devletlerin özel düşüncelerini biliyordu. Bundan başka paşa, Paris ve Londra elçiliklerinde bulunduğu sıralarda, Fransa ile İngiltere'nin hükûmet şekillerini incelemeye ve devrin siyaset adamlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı hakkında görüşmeler yapmaya fırsat bulmuştu. Mustafa Reşit Paşa, Avrupa'da bulunduğu sıralarda, Fransa 1830 İhtilâli ile mutlak devlet rejiminden meşrutiyet rejimine geçmişti. İngiltere ise yüzyıllardan beri meşrutiyet ile idare olunmakta idi.
Fransa ve İngiltere Avrupa'da liberal devletler blokunu kuruyorlardı. Avusturya, Prusya ve Rusya ise hâlâ Tanrı hakları sistemine bağlı idiler. Osmanlı İmparatorluğu, esasta liberal bir yapısı olduğu hâlde, şekilde Tanrı hakları sisteminde görünüyordu. Hâlbuki bu si stemin içine giren devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun eskiden beri düşmanı bulunuyorlardı. Osmanlı Devleti, varlığını kendi kuvvetiyle koruyamayacak dereceye düşmüş olduğundan, Avrupa siyasetinde geçen muvazene prensibinden faydalanması gerekli idi. Bunun için de Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak tamlığına taraftar olan İngiltere ile Fransa'ya yanaşması akla yakındı. Bu ise Osmanlı Devleti'nin kuvvetlenmesini sağlayacak, devlet kurumlarında onların güvenliğini çekecek bir düzenin kurulmasıyla mümkündü. Mustafa Reşit Paşa, böyle bir düzenin "Tanzi- mat-ı Hayriye" ile sağlanacağına inanmakta idi. Tanzimat-ı Hayriye, 18'inci yüzyılın başlarından beri devam edegelen ıslahatın da tamamlanması olacaktı.
"Tanzimat-ı Hayriye" bir hatt-ı hümâyun şeklinde ilân edildi. Hatt-ı hümâyunu, Mustafa Reşit Paşa yüksek bir kürsüden okudu. Dinleyiciler arasında padişah, bütün bakanlar, ulema,

devletin asker ve sivil büyük memurları, Rum ve Ermeni patrikleri, Yahudi hahamı, esnaf teşkilâtı temsilcileri ve elçiler vardı. İçine aldığı başlıca düşünceler bakımından Gülhane hatt-ı hümâyununu beş bölüme ayırmak mümkündür:
Birinci bölümde, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Kur'an'ın hükümlerine ve şeriatın kanunlarına saygı gösterildiğinden, devletin kuvvetli ve halkın refahlı bir hâle geldiği belirtilmektedir.
İkinci bölümde, yüz elli yıldan beri türlü gaileler ve türlü sebeplerle ne şeriata, ne de faydalı kanunlara saygı gösterildiği, bu yüzden de devletin eski kuvvet ve refahı yerine zayıflığın ve fakirliğin geçmiş olduğu anlatılmaktadır.
Üçüncü bölümde, bu itibarla Allah'ın inayeti ve Peygamber'in yardımıyla devletin iyi idaresini sağlamak için bazı yeni kanunların konulması gerektiğine işaret edilmektedir.
Dördüncü bölümde de, yeni kanunların dayandırılacağı genel prensipler gösterilmektedir:
a) Müslüman ve Hristiyan bütün tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin sağlanması,
b) Verginin düzenli usule göre ayarlanması ve toplanması,
c) Askerlik ödevinin düzenli bir usule bağlanması.
Beşinci bölümde, yeni kanunların dayandırılacağı genel prensiplerin gereği belirtilmektedir.
Padişah, hatt-ı hümâyuna ve ona dayanılarak ileride yapılacak kanunlara saygı göstereceğine dair ant içti. Bundan sonra hatt-ı hümâyun, kutsal önemi olan Hırka-i Şerif dairesine kondu.
Gülhane hattının ilânında yapılan törenle Tanzimat devri başladı. "Tanzimat" terimi, Gülhane hattında geçen genel prensiplere dayanan düzeni anlatır. Tanzimat devrinin ilk merhalesi, 1856'da son bulur ve ikinci merhalesi aynı tarihte ilân edilen Islahat Fermanı (hatt-ı şerif) ile başlar.
Gülhane hattı, ilân edildikten sonra prensiplerinin belirtilmesine ve yürütülmesine geçildi. Reşit Paşa, İstanbul'da okunan hattın Rumeli'de ve Anadolu'da anlaşılmasını sağlamak için, halk yanında saygı gören ulema sınıfından iki kişiyi ödevlendirdi. Bunlar eyaletleri dolaşarak ödevlerini yaptılar. Gülhane hattı prensiplerinin en güç yürütülecek karakterde olanı, İslâm ve Hristiyan tebaanın kanun önünde eşitlik manasına geleni idi. Padişah ve sadrazam, fırsat buldukça, nutuklarıyla bu eşitliği belirtmeye çalıştılar. Nitekim Mustafa Reşit Paşadan sonra sadrazam olan Rıza Paşa, İzmir, Sakız, Kavala'dan gelen Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri başkanlarına şu sözlerle Gülhane hattının zihniyetini anlattı:
"Müslüman, Hristiyan, Musevî hepiniz bir hükümdarın tebaası, bir pederin evlâdısınız. Padişah efendimiz bilcümle, tebaasının, ırz, namus, can ve malını taht-ı temine alan kavaninine memalik-i şahanelerinin her tarafında harfiyyen riayet edilmesi azm-i kat'îsinde bulundukları için, içinizden düçar-ı zulm ve gadr olan kimseler varsa hemen meydana çıksunlar; lâzime-i adaletin icrasını talep etsünler, Müslüman ve Hristiyan, zengin veya fakir, memurîn-i askeriye, mülkiye veya ruhaniye, elhasıl bütün tebaa-i Osmaniye mir'at-ı adâleti herkes için suret-i mütesaviyede istimal eden padişahın âmal-i hayriyesinden tamamen emin olmalıdırlar."
Gülhane hattının getirdiği yeni prensiplerin açıklanması için yeter tedbirler alındığı sıralarda, bu zihniyete uygun kanunları yapacak kurumların da yaratılmasına çalışıldı. İlkin Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye alındı.
Mahmut II. devrinde kurulmuş olan bu meclis, bugünkü danıştay ve yargıtay kurullarının yetkilerini kendisinde toplamakta idi. Bir başkan ile dokuz üye ve iki sekreteri vardı. Kanun projelerini hazırlamak başlıca ödevleri arasında idi. Bu kanun projeleri padişahın hatt-ı hümâyun ve şeyhülislâmın fetvasıyla kanun haline gelirdi. 1839'dan sonra Gülhane hatt-ı hümâyununun içine aldığı genel prensiplere uygun kanun projelerinin de hazırlanması yine bu meclise verildi. Meclis, bundan başka, Tanzimat'a dokunan bütün problemleri incelemek ve karar vermek durumunda idi. Bu suretle bir dereceye kadar Tanzimat meclisi haline geldi. Çalışma usulleri, meşrutiyet ile idare edilen memleketlerin meclislerinde geçen usullerin aynı oldu. Projelerin, görüşmelerine başlanmazdan önce üyelere dağıtılması, kendisinden sual

sorulan nazırın meclis önünde gerekli bilgiyi vermesi, reylerin eşitliği durumunda son kararın padişaha ait bulunması, kesinleşen kararların yasak olması gibi esaslar kabul edildi.
Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'den seçilen bir komisyon, Hristiyan tebaanın önceleri patrikhane ve vasıtasıyla Bâb-ı âlî'ye bildirdikleri şikâyetlerini incelemeye memur edildi.
Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin çalışmaları, Tanzimat programının yürütülmesinde büyük bir rol oynadı. Tanzimat programının başlıca maddeleri şunlardı:
Haklar, mal, askerlik, maarif ve idare alanlarında Gülhane hattındaki genel prensiplere göre bir düzen kurmak.
Tanzimatın çeşitli cepheleri arasında en önemlisi, haklar cephesidir. Gülhane hattının prensipleri, Osmanlı Devleti'nin haklar bakımından gelişmesinde bir dönüm noktasıdır.
Osmanlı Devleti, Tanrı hakları sistemi üzerinde kurulmuştur. Bu sistemde din ve devlet birdi. Devletin haklar kaynağı şeriattır. Devletin haklar teşkilâtı piramidinde en yüksek yargıç Tanrı'dır. Bu sistem, kutsal karakteri itibarıyla, hiçbir değişikliğe uğramadan 1839'a kadar sürdü. Gülhane Hatt-ı hümâyunu, Tanrı hakları sistemine son vermedi. Fakat Batı devletlerince kabul edilmiş olan bazı hak prensiplerini aldı. Bu suretle Osmanlı Devleti'nde Tanrı hakları sistemi yanında, Batı'nın lâik sistemi değer kazanmaya başladı.
Evvelce birbirini inkâr etmiş olan bu iki haklar sistemi, Tanzimat devrinde yan yana yaşamaya başladılar. Birbirlerine bağışladıkları tavizlerle sözde bağdaşır göründüler. Hâlbuki yapıları itibarıyla aralarında herhangi bir kaynaşma mümkün değildi. Batı'nın haklar sistemi, yüzyılların ihtiyaçlarına göre değişen ve değişerek olgunlaşan, olgunlaştıkça da evrensel karakter alan bir sistemdi.
Osmanlı haklar sistemi ise Ortaçağ şekil ve mahiyetini yüzyılar boyunca muhafaza ettiği için, ihtiyaçları karşılamaz bir duruma girmişti.
Tanzimat devri adamları, Doğu ile Batı'nın haklar sistemini bağdaştırmak için büyük gayretler sarf ettiler. Bu gayretleri, kanunlaştırma hareketlerinde olduğu kadar adalet makinesine vermek istedikleri yeni şekilde de göze çarpmaktadır.
Gülhane hatt-ı hümâyunundan altı ay sonra gibi kısa bir zaman içinde bir ceza kanununun ortaya konması, Tanzimatın modern haklar bakımından manasını belirtecek bir harekettir. Fransızcadan kısmen tercüme suretiyle düzenlenmiş olan bu kanun, tebaaya padişah tarafından verilmiş hakların bir garantisi olarak alınabildiği gibi, tebaanın kanun önünde eşitliğinin bir sembolü olarak da kabul edilebilir. 1846'da memurların ödev, yetki ve sorumluluğunu göstermek için tertiplenen idare kanununda memurların işleyecekleri suçlara karşılık tutan cezalar belirtildi. Bu kanunların yapıları incelendiği ve muasır devletlerin kanunları ile karşılaştırıldığı vakit birçok hata görmek mümkündür. Fakat kanunlar yürürlüğe girmelerinden önceki devir ile karşılaştırılırsa, taşıdıkları büyük önem anlaşılır. Tanzimat öncesi devirde, valiler ve mütesellimler, şehir ve kasabalarda türlü bahanelerle adam öldürme, sürgüne gönderme, mala el koyma âdetlerini edinmişlerdi. Rüşvete gelince, yüzyıllardan beri imparatorluğun her tarafında, en küçüğünden en büyüğüne kadar, bütün memurlar arasında geçer akçe olmuştu. Memuriyet ve rütbe sahipleri, tekel ve devlet için siparişler verebilecek yerlerde olan büyük memurlar yahut onlar üzerinde söz geçirenler rüşvete o kadar kapılmışlardı ki, "Mirî malı deniz, yemeyen domuz" diye bir atalar sözü çıkmıştı.
Gülhane hattının ilânından sonra birçok paşa, yeni prensip ve kanunları bilmemezlikten gelmek istedi. Bir aralık sadrazamlıkta bulunmuş olan Hüsrev Paşa, rüşvet suçundan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye önünde yargılanarak kürek cezası hükmünü giydi. Valiliklerde bulunmuş olan Tahir, Akif, Nafiz, Hasip paşalar gibi kodamanlar da, Tanzimat kanunlarına aykırı hareketlerinden dolayı yargılanarak cezalara çarpıldılar. Ceza kanunnamesinden sonra, kısmen Fransızcadan çevrilen ticaret kanunu çıkarıldı.
Tanzimat devrinde, kanunlaştırma hareketleriyle Osmanlı İmparatorluğu'na girdiğini gördüğümüz Batı'nın haklar sistemi, adalet makinesinde dereceli bir değişmeyi gerektirdi.

Tanzimat devrine gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda adaletin sağlanması yolunda dört tip mahkeme vardı:

1. Şeriat mahkemeleri:

Bu mahkemeler, Müslüman tebaa arasındaki medenî anlaşmazlıklardan başka, Müslüman tebaa ile Hristiyan tebaa arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve din farkı gözetilmeksizin cinayet davalarını görmekle ödevli idi.

2. Cemaat mahkemeleri:

Hristiyan tebaanın bağlı bulunduğu cemaatin mahkemesidir. Aynı cemaate bağlı kişilerin medenî davaları, patrikleri veya hahamları önünde görülürdü. Ayrı cemaate bağlı kişiler arasında çıkan davalar ise, ilgili başkanları tarafından hâkimlik yolu ile çözülmediği takdirde, şeriat mahkemeleri önünde görülürdü.

3. Kapitülâsyonlardan faydalanan devletlerin mahkemeleri:

Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret maksadıyla veyahut siyasî vazifeler görmek için gelmiş olan yabancıların arasındaki anlaşmazlıklar, kapitülâsyonların tanımış olduğu imtiyazlara göre elçiliklerde görülürdü.

Tanzimatta bu mahkemelere iki yenisi eklendi. Bunlardan biri, ticaret karma mahkemesi, diğeri de asliye karma mahkemesi idi.

Ticaret karma mahkemesi, yabancı devlet tebaası ile Osmanlı tebaası arasında ticaret münasebetleri ile çıkan durumu, asliye mahkemesi ise aynı tebaalar arasında yer alan cinayet suçlarını görmek için kuruldu (1846).

İlkin İstanbul'da çalışmaya başlayan mahkemeler, sonraları imparatorluğun büyük vilâyetlerinde de kuruldu. Karma mahkemeleri kuran üyelerin yarısı yabancı, yarısı da Osmanlı tebaası idi. Dinin ve kapitülâsyonların adalet birliğini sağlamaya mâni durumları yüzünden kurulan bu mahkemeler, devletin hükümranlık haklarına bir saldırganlıktı. Bununla beraber, mahkemelere Batılı usuller alınması, Hristiyan tebaanın şahitliğinin kabul edilmesi, sözlü delil yanında vesikanın da delil olarak kabul edilmesi, Batılı hukuk sisteminin Türkiye'ye sızmaya başlayan tesirlerindendir.

Haklar alanında yer alan bu değişmeler yanında zenci esaretinin yasak edilmesi, bir mezhepten diğerine geçmeyi yasak eden 1834 tarihli bir kanunun kaldırılması, insan hakları ile vicdan hürlüğü bakımından işaret edilmesi gereken önemli hareketlerdir.

Gülhane hatt-ı hümâyununda verginin ayarlanması ve düzenli bir şekilde toplanması gereğine şu satırlarla işaret edilmişti:

"Bir devletin toprak bütünlüğünün korunması için asker ve daha başka gereçler için gider yapmak gereklidir. Bu ise akçe ile olur. Akçeye gelince, tebaanın vergisiyle sağlandığı için verginin düzenli bir şekle konulması çok önemlidir.

"Eskiden gelir olarak kabul edilmiş olan yed-i vâhid usulünden memleketimiz bundan önce kurtulmuş ise de yıkıcı bir alet karakterini taşıdığı için hiçbir faydası görülmeyen iltizamat usulü hâlâ yürürlüktedir. Bu ise bir memleketin siyasî ve malî işlerini bir adamın isteğine ve insafına bırakmak demektir ki, eğer o adam iyi değil ise, daima kendi çıkarına bakar. Böyle bir adamın hareketleri ve düşünceleri de ezicilik ve haksızlıktan başka bir şey olamayacağına göre, bundan böyle her kişinin varlık derecesine uygun bir vergi bağlanacak ve bu vergiden başka kendisinden hiçbir suretle fazla bir şey istenmeyecektir."

Gülhane hattında işaret edilen bu durumu, Mahmut II de görmüş ve maliye nazırlığını kurarak devletin gelirleriyle giderlerini düzenlemek istemişti. Mahmut II devrinin sonunda ve Tanzimat devrinin başlarında devletin başlıca gelir kaynakları şunlardı:

a- Âşar

Haslar, mirî mukataalar, zeamet, ticaret, malikâne mukataaları, yurtluk, ocaklık ve evkafa ait toprak ürünlerinden aynî olarak alınan vergi idi. Hasların âşarı darphane-i âmire tarafından, mirî mukataaların âşarı ise hazine tarafından mültezimler vasıtasıyla sağlanırdı. Diğer

kaynakların âşarı ise ya sahipleri tarafından bizzat alınır, yahut mültezimler vasıtasıyla toplanırdı.
b- Vergi
Devlete varlık sahiplerinin verdikleri para idi. Menkul, gayrimenkul ve ticaret eşyası üzerinden her yıl devletin hazinesine verilecek değer, şehir ve kasaba belediyeleri tarafından sağlanırdı.
c- Cizye
Hristiyan reayadan devletin aldığı para idi. Mahmut II devrinde 1834 tarihli bir hat ile Hristiyan varlık sahipleri, cizye bakımından âlâ, evsat, edna olmak üzere üç bölüme ayrılmışlardı. Edna bölüm 15, evsat 30, âlâ 60 kuruş cizye vermekle ödevli idi.
Bu esaslı gelir kaynaklarına gümrük, maden ve posta gelirlerini de eklemek gereklidir.
Tanzimatın birinci ve ikinci yıllarında, Gülhane hattında işaret edilen, iltizam ve âşar toplama usulü kaldırıldı. Bunun yerine eminlikler kuruldu ve maliye memurları vasıtasıyla âşarı toplama yolu kabul edildi.
Hristiyanların devlete veregeldikleri cizyelerin de, yukarıda gösterildiği gibi, bölümlere göre ayarlanması bırakılarak patrikhanelerin aracılığı ile ayarlanması ve toplanması cihetine gidildi.
Fakat gerek âşarın, gerekse cizyenin toplanmasında kabul edilen usuller, beklenilen faydaları sağlamadığı için tekrar eski usullere dönüldü. Bununla beraber halkın eskiden olduğu gibi haksızlıklara uğramasına yer verilmemek için bazı tedbirler alındı. Bu tedbirler arasında başlıcaları şunlardır:
1- Valilerin yetkilerinden olan malî işlerin, üzerlerinden alınarak defterdarlara verilmesi,
2- Vergilerin toplanmasından sorumlu maliye memurlarının ve tahsildarların atanması,
3- Vergilerin ayarlanmasında ve toplanmasında yetkileri olan belediye meclislerinin yetkilerinin genişletilmesi ve vilâyet meclislerinin kurulması,
4- Devlet memurlarından mültezimlik yapmak hakkının alınması,
Bu malî tedbirler, Gülhane hattının mal alanındaki amacını gerçekleştirmekten uzaktı.
Mustafa Reşit Paşa, etraflı bir mal düzeni programına sahip bulunmuyordu. O, Fransa'da olduğu gibi Türkiye'de de defterdarlıklar ve tahsildarlıklar kurulmasıyla mevcut fenalıkları, mümkün olduğu kadar önlemeyi düşünmüştü. Daha sonra kâğıt para çıkaracak bir bankanın kurulmasını da amaç edindi ise de arkadaşları, "Yabancı devletlerin pek karışık olan yol ve düzenlerini zorla halka kabul ettirmeye çalışırsanız, bu memleketin çöküşüne sebep olacaksınız" diye karşı geldiler.
Reşit Paşa düzen hakkındaki düşüncelerinden fedakârlık yapmak zorunda kaldı. Fakat kâğıt para, Türkiye'de ilk defa olarak onun teşebbüsüyle bastırıldı.
Hiçbir karşılık gösterilmeden çıkarılan kâğıt para, bir müddet sonra değerden düştü. Bâb-ı âlî böyle meselelerde tecrübesizdi. Avrupa hükûmetlerine başvurarak kâğıt paraların "halis sikke" gibi sayılmasının sağlanması yolunda tebaalarına emir verilmesini istedi. Avrupa devletleri, mal meselelerinde zorla kredi sağlanmasının mümkün olamayacağını karşılık olarak bildirdiler. Bunun üzerine uzmanların tavsiyesiyle, eski maden paralardan bir kısmı piyasadan kaldırılarak bunların yerine ayarı Avrupa paralarının ayarına denk "mecidiye" basılmasına karar verildi. Yabancı paraların geçimi yasak edildi. Bu tedbirler birkaç yıl sonra kurulacak olan millî bankanın ilk hazırlıkları sayılabilir.
Sözün kısası, mal alanında ortaya konulmak istenen düzen, devletin bu alandaki güçlükleri yenmesine yardım edecek karakterde değildi.
Gülhane hatt-ı hümâyunundan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda yapıldığı görülen bütün düzenleme çalışmalarının ağırlık noktası, askerlik maddesidir. Bu çalışmaların genel amacı, Osmanlı ordusunu Avrupa ordularıyla savaşacak seviyeye getirmektir. Mahmut I devrinden Selim III'e kadar Batılı orduların silâhlarından bazıları ile bu orduların yetiştirilmesinde başvurulan eğitim usullerinin Osmanlı ordusuna alınması için çalışılmıştı. Yeniçerilerin Batılı

silâhlarla eğitim usullerine karşı gösterdikleri mukavemet, Selim III'ü yeniçeri ocağının yanında Nizam-ı Cedit ordusunu kurmaya zorlamıştı. "Nizam-ı Cedit" ordusu, Batılı asker ve eğitimi kabul etmekle yeni bir ordu karakteri kazanmıştı. Fakat yapısı ve kadroları bakımından bir ocak şeklinde kurulduğu için, bu cephesiyle Doğulu bir karakter de muhafaza etti. Mahmut II devrinde, yeniçeri ordusu kaldırıldıktan sonra, kurulan Asakir-i Mansûre, tıpkı Nizam-ı Cedit ordusu gibi, yapı ve kadro bakımından Doğulu, silâh ve eğitim yönünden Batılı bir ordu oldu. Geliştikten sonra Nizamiye ismi verilen bu yeni orduya asker alma usulü çok sert ve kaba idi. Evli olsun, bekâr olsun, milletin gençleri vilâyetlerde yakalanıp elleri kelepçeleniyor ve en yakın kasabaya sürükleniyorlardı; orada başkalarının da kendilerine katılmalarını beklerken pislik içinde hapis hayatı geçiriyorlardı. Sonra, deniz kıyılarındaki kasabalara götürülerek gemilere bindiriliyorlar ve deniz hastası olarak ve vatan hasreti çekerek perişan bir durumda İstanbul'a çıkarılarak hayatları müddetince hizmet etmek üzere ordu alaylarına ve harp gemilerine gönderiliyorlardı. Bu şekilde askerlik hizmeti, bir dereceye kadar kürek mahkûmiyetini aldırmakta idi.

Sözün kısası, Tanzimata kadar yapılan askerlik düzeninde ocak şeklinin dışına çıkılamadı. Bu sebeple de askerlik bir vatan ödevi olamadı. Ortaçağlardaki gibi bir karyer olmakta devam etti. Gülhane hatt-ı hümâyunu, ilk defa olarak tebaa için haklar ve ödevler kabul etti. Tebaanın ödevleri arasında askerlik hizmeti önemli bir yer tutuyordu. Askerlik hizmetinin düzenlenmesinin gereği, hatta, şu satırlarla açıklanmıştır:

"Askerlik maddesi önemli maddelerdendir. Vatanın korunması için ahalinin asker vermesi kutsal bir borçtur. Ancak şimdiye kadar olduğu gibi memleketin türlü bölgelerinin mevcut nüfusuna bakılmayarak, kimisinden kaldırabileceğinden fazla, kimisinden ise az asker istenmiştir ki, bu ise hem düzensizliğe sebep olmakta, hem de ziraat ve ticaret gibi işleri aksatmaktadır. Kaldı ki askerliğe gelenlerin, hayatlarının sonuna kadar askerlik yapmak zorunda olmaları, kendilerinde ruhî yorgunluk doğurmakta ve ailesiz bırakmaktadır.

"Bu zararları önlemek için imparatorluğun her bölgesinden gerektiği vakit istenecek asker için bazı iyi usuller kabul edilmesi ve askerlik müddetinin dört beş sene olarak bağlanması gereklidir."

Bu sözlerle belirtilen tedbirlerin alınması için 6 Eylül 1843'te bir kanun çıkarıldı. Kanunun maksadı şu hükümlerle açıklandı:

"Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sükûnetli ve asayişli durum, askerlerinin silâh altına çağrılma ve çalıştırılma yollarının akıl ve adalete uygun bir şekilde tamamlanmasına imkân vermiş ve aşağıdaki maddeler padişah tarafından onanmıştır:

"Nizamî askerliğin süresi beş yıl olarak bağlanmıştır. Beş yıl ödevden sonra bırakılan nizamî askerler yedi yıl redif sınıfında hizmet görecekler ve her yıl bir ay nöbetle bağlı oldukları kazalar merkezlerine çağrılacaklardır. Her yıl Martının birinci günü, nizamî askerler her ordunun beşte biri nispetinde yenilenecektir. Bırakılmaya hak kazanan askerlerin isimlerini taşıyan cetveller bu zamanda tertiplenerek yerlerini alacak yeni askerlerin gelişi nispetinde eski askerler bırakılacaklardır.

"Bundan böyle subaylar üzerlerine sivil memurluklar alamayacaklardır. Osmanlı toprakları, genişlik ve coğrafya durumu göz önünde tutularak, beş büyük orduya ayrılacaktır: Hassas askerlerinden kurulan birinci ordu, Dersaadet ordusu denilen ikinci ordu ve sırasıyla Rumeli, Anadolu, Arabistan orduları."

Bu maddeler Osmanlı Devleti' nin askerlik sistemini baştan başa değiştiriyordu. Ocak usulünde karyerli askerlik kaldırılıyor, yerine kur'a usulü konuyordu. Avrupa ordularının silâh ve eğitim usulünden başka, kuruluş kadroları da alınıyordu. Piyade, süvari ve istihkâm birlikleri için Fransız talimatnameleri alındı, topçu birlikleri ise Prusya subayları tarafından Prusya eğitimine göre yetiştirilmeye başlandı. 1844'ten sonra yirmi yaşına varmış delikanlılar kur'a usulü ile ve isteyenler gönüllü olarak orduya alınmaya başladılar. Memleket, askerlik bakımından bölgelere ayrıldı. Her bölgeden alınacak askerin sayısı o bölgenin genişliği ve

nüfusu ile uygun bir sayıya bağlandı. Her aileden ancak bir kişinin askere alınması usulü kabul edildi.
Bu güzel usul evvelâ imparatorluğun Müslüman tebaası için kabul edildi. Hâlbuki Gülhane hattı, Müslüman tebaa ile Hristiyan tebaa arasında kanun yönünden eşitlik prensibini kabul etmişti. Tanzimat'a gelinceye kadar imparatorluğun Hristiyan tebaası askerlik yapmazdı. Bu ödevden muafiyetine karşılık olarak cizye verirdi. Askerlik ve haraç, Osmanlı tebaasının iki bölüme ayrılmasına ve kaynaşmamasına sebep olurdu. Tanzimatçılar bu duruma son vermek istediler. 1847'de Rumlar deniz kuvvetlerinde hizmete çağrıldılar. Aynı yıl, Hristiyan tebaanın deniz ve kara ordularında askerlik yapmasını kabul eden bir kanun tasarısı hazırlandı. Hristiyanlar askerlik hizmetine mukabil cizye vermekten muaf tutulacaklardı.
Askerlik alanında yeni düzeni sağlamak için alınan bütün bu tedbirler, âdil ve haklı olmakla beraber, Müslüman ve Hristiyan tebaa tarafından tenkide uğradı ve kargaşalık doğurdu. Müslüman tebaadan henüz göçebe halinde yaşayan, fakat dağlık bölgelerde yarı bağımsız bir hayat sürenler, askerlik ödevini kabul etmek istemediler. Bu yüzden Anadolu ile Rumeli'nin dağlık taraflarında ve Lübnan'da ayaklanmalar oldu. Bu ayaklanmalar er geç bastırıldı ise de, adı geçen yerlerde askerlik ödevi hiçbir sempati kazanmamakta devam etti.
Hristiyan tebaaya gelince, din sebepleri yüzünden nefret ettiği İslâmlarla yan yana askerlik yapmaya hiç de hevesli görünmediler. Kaldı ki yüzyıllardan beri askerlik yapmadıkları için, bunlarda silâh sanatına karşı bir isteksizlik ve kabiliyetsizlik de vardı. Bu ciheti göz önünde bulunduran Bâb-ı âlî, Hristiyanların askerlik ödevi yapmaları ile ilgili kanunu bir müddet için sonraya bırakmayı uygun buldu.
Askerlik bakımından tebaanın farklı muameleye tâbi tutulması, Gülhane hattının yapmak istediği eşitlik prensibinin kısmen kâğıt üzerinde kalmasını neticelendirdi.
Gülhane hatt-ı hümâyununda eğitimden bahsedilmemiştir. Oysaki bu hatta işaret edilen prensiplerin olsun, bu prensipler üzerine kurulan Tanzimat düzeninin olsun mukadderatı, eğitimin karakteri ile ilgili idi. Yeni prensipler, yeni bir hayat görüşü ve yeni bir sosyete düzeni manasını taşıyordu. Osmanlı cemiyetinin bunları benimsemesi, duygu ve düşünce sisteminde de yeni değerlere varmasıyla olabilirdi. Böyle değerlere vardıracak başlıca araç ise eğitim idi.
Tanzimattan önce eğitimi sağlayan kurullar, kılık bakımından olduğu kadar çalışma konuları ve çalışma metotları bakımından da zamanın gerçeklerine uygun değildi. Genel eğitim medreseye bırakılmıştı.
Devletin memur ihtiyacını enderun mektebi, orduda subay ve uzman ihtiyacını da Mahmut II devrinde kurulan harp ve tıp okulları sağlamakta idi.
İlk öğretim yapan mektep ile yüksek okul ve üniversite vazifesini gören medrese tamamen ulemanın idaresinde idi. Bu sebeple de ilk ve yüksek öğretime din tesiri hâkimdi. Öğretimin yapısı, kişinin iç ve mistik âlemini işlemek, amacı ise kişinin Tanrı yanında selâmetini sağlayacak din yollarını öğretmek ve belletmek idi. Kişisel karakter taşıyan bu öğretimde tabiat ve cemiyet olaylarına hiçbir yer ve değer verilmemişti.
Mekteplerde çocuklara din bilgisi, ahlâk ve Kur'an'dan başka, biraz yazı ve aritmetik öğretiliyordu. Bu bilgi bir insana hayatta gerekli olan en az bilgiden de azdı. Medreselerde ise gramer, sentaks, lojik, metafizik, geometri ve astronomi gösterilmekte idi. Tarih, coğrafya, arkeoloji ve müspet ilimler tamamen bir tarafa bırakılmıştı. İlimde tek sağlam usul olan görme, inceleme ve kritiğe ise hiç önem verilmemişti.
Böyle bir öğretim yapısı ve usulü ile dünyadan çok ahrete, insandan çok Tanrı'ya yakın bilginler yetişiyordu. Bunlar akıl ve mantık ile ispatı mümkün olmayan bütün din problemlerini medresenin özel mantığı ile ispat ettiklerini sanıyorlar, fakat tabiat ile cemiyet olayları karşısında ilk insanların hayret ve şaşkınlığı içinde yuvarlanıp gidiyorlardı.
Mahmut II devrinde bu eğitimin yetersizliği anlaşıldı ise de, gerçek ihtiyaçları karşılayan bir eğitim düzeni sağlanamadı. İlk öğretimin mecburîliği prensibi sözde kaldı. Rüşdiye okulları

geliştirilemedi. Devletin memur ve asker gereçlerini gidermek için kurulan yüksek okullar, yalnız Doğulu ve Batılı tesirleri bir arada sürükleyen melez kurullar halinde gelişmeye devam ettiler.
Tanzimat adamları, eğitimin önemini kavramalarına rağmen ilk yıllarda başka işlerle meşgul oldular. 1845'te Abdülmecit bir gün Bâb-ı âlî'ye giderek sadrazama ve büyük memurlara eğitim problemi üzerinde çalışılması gereğini şu sözlerle anlattı:
"Sana (sadrazama) ve bütün bakanlara tebaamın refah ve saadeti için lâzım gelen tedbirleri îtimâd-ı tam dairesinde düşünmenizi ve görüşmenizi emrediyorum. Bu yolda ilerleme, din işlerinde olduğu kadar dünya işlerinde de cahilliğin kaldırılmasına bağlı olduğundan, ilim ve fen ve sanat öğretimini sağlayan okulların kurulmasını ön plâna alınacak işlerden sayıyorum."
Padişahın eğitim hakkındaki emirlerini yerine getirmek üzere bir eğitim ve öğretim programı düzenlemek için özel bir komisyon kuruldu. Sonraları şeyhülislâm olan Arif Hikmet Efendi, vak'ayazar Sait Efendi, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ali Efendi, Divan Birinci Tercümanı Fuat Efendi gibi yenilik fikirlerine taraftar olanlar bu komisyona girdiler.
Komisyonun eğitime verilmesi gereken karakter hakkındaki çalışmaları bir kanuna bağlandı. Bu kanunla medresenin dışında, devletin kontrolü altında bir darülfünunun kurulması, orta okulların açılması, bu okullarla ilk okulların ulema elinden alınarak devlete verilmesi kararlaştırıldı. Kanunun yayımlanmasından sonra çıkarılan bir hat ile eğitim işlerinin yürütülmesi ve kontrolünü takip etmek maksadıyla bir de "Meclis-i Daimî-i Maarif-i Umumiye" kuruldu.
Bu meclis ilk, orta ve yüksek öğretim kurullarını medresenin nüfuzundan kurtararak devletin otoritesi altına almaya çalıştı. Medreselere gelince, Tanzimattan önceki karakterlerini muhafaza ettiler. Bu suretle eğitim alanındaki çalışmalar, yeniçeri ocağının kaldırılmasından önce, orduda yapılmak istenen düzene benzer bir durum yaratmış oldu. Medrese, yeniçeri ocağı gibi, bütün yeniliklere karşı gelerek ve bünyesinde hiçbir değişiklik kabul etmeyerek, varlığını korumak istedi. Medresenin dışında kurulan okullar da yavaş yavaş Batılı şekil ve usullere kaydılar. Neticede, Tanzimat devrinde eğitim birliği sağlanamadı. Batılı zihniyetle çalışan okullar yanında Ortaçağ düşüncesinin temsilcisi medrese yan yana yaşamaya ve birbirlerini inkâr eden nesiller yetiştirmeye devam ettiler. Devletin kurduğu okullardan nesiller yetiştikçe, medresenin itibar ve kredisi azalmaya başladı. Fakat devletin temeli din olmakta devam ettiği için, medreseler, hiçbir faydaları olmadıktan başka, zararları dokunmalarına rağmen kaldırılmadı. Eğitim ve öğretimdeki bu ikilik Cumhuriyet devrine kadar sürdü durdu.
Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılmadan kurtarmak veyahut onu Batı medeniyetine yaklaştırmak için devletçe yapılan çalışmalar arasında "Edebiyatta Tanzimat" diye bir problem yoktur. Fakat 18'inci yüzyılda başlayan ıslahat hareketleri ve Gülhane hattı prensiplerinin bütünü edebiyatta bir Tanzimat hareketi doğurmuştur. Tarih yönünden edebiyatta Tanzimat, yalnız bir sanat ve sanatçı işi değildir. Batı'nın teknik, haklar ve siyaset değerlerine ortak olmayı kabul eden Osmanlı cemiyetinin, onun dünya görüşünü, hayat anlamını, duygu ve düşüncelerini ifadede kullandığı şekilleri benimsemeye başlaması, edebiyatta Tanzimat olayını anlatır.
Tanzimattan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda bilim ve sanat çalışmaları din telâkkileri ile sınırlandırılmıştı. İslâmlığın yalnız ahreti sağlayan bir sistem olmayıp dünya hayatını da düzenlemesi, medreseyi her türlü bilimlerin ve bu arada edebiyatın da önderi yapmıştı. Medrese, öğretim dili olarak Arapçayı, edebiyat dili olarak Arapça, Farsça kelime ve kurallarıyla yoğrulmuş Osmanlıcayı, edebiyat ideali olarak da dünya ve sosyete ile bağıntısı bulunmayan mücerret bir âlemin değerlerini kabul etmişti. Medresenin tesir sahası dışında kalan büyük Türk topluluğunun duygu ve düşüncelerini öz dilinde ve çok kere mistik eğilimlerin dışında belirtmesi, Osmanlı cemiyetinde edebiyatın, divan edebiyatı ve halk edebiyatı bölümlerine ayrılmasını neticelendirmişti. Osmanlı Devleti'nin mukadderatında rol

sahibi bilgin ve aydınların edebiyatı, divan edebiyatı idi. Osmanlı Devleti, siyasette olduğu kadar ilimde de kendi yeterliğine inandığı müddetçe, Osmanlı bilginleri ve aydınları, Batı dünyası ile düşünce bağıntıları kurmayı küfür saydılar. Fakat Osmanlı ordularının Batı orduları karşısında devamlı yenilgileri, Osmanlı devlet adamlarına ilkin Batı'nın bu alandaki üstünlüğünü kabul ettirdi. Daha sonra Batı'nın teknik ve haklar alanındaki üstünlüğünü de tanıttı. Bunun neticesi olarak, Osmanlı Devleti'nin kurumlarını yenilemek, Batı'nın bazı kurumlarının alınmasıyla kuvvetlendirmek gereği anlaşıldı ve bu maksadın sağlanması için eğitimde Batı programlarıyla Batı usulleri kabul edildi. Batı'dan öğretmenler getirtildi. Yüksek okulların öğretiminde yabancı dil öğrenmek mecburiyeti kondu ve Avrupa'ya öğrenciler gönderildi. Bütün bu hareketler Avrupa ile araçsız bir bağıntı sağlamakta tesirli oldular. Yabancı dil öğrenenler ve Avrupa okullarında okumaya gidenler için, yalnız uzman olarak yetişmek istedikleri alanın kaynakları değil, fakat Avrupa düşünce ve sanat âleminin bütün kaynakları da açık hâle gelmiş oluyordu. Bu kaynaklardan faydalanmak imkânını bulan Türk gençleri, İslâmlığın taşlaşmış ve kalıplaşmış bilim ve sanat değerlerini de taşıyorlardı. Avrupa'nın düşünce dünyası ile temas, onlarda Batı ile Doğu değerleri arasında bir savaşın başlamasına yer verdi. Neticede, Batı'nın değerleri, Doğu'nun değerleri yanında yerleşmeye başladı. Bununla beraber, Tanzimat bilginlerinden Avrupa'yı tanıyanlar tam manasıyla Batılı adam olamadılar. Divan edebiyatının şekillerine, Doğu'nun mistik felsefesine kısmen bağlı kaldılar. Fakat Batı kaynaklarıyla sağladıkları temas neticesinde, Batı'nın edebiyat ve sanat şekillerini, hatta bu edebiyat ve sanatın konularını ve bu konuların işleyen şeklini benimsemeye başladılar. Osmanlı edebiyatı, bu suretle, mücerretliğinden kurtuldu. Ahret istikametindeki yürüyüşünden, tabiat ve sosyete istikametine saptı. Fakat Tanzimat bilgin ve aydınları, İslâmlığın felsefesiyle yoğrulmuş oldukları için, Tanzimat edebiyatında türlü yönden din değerlerine yer vermekte devam ettiler. Bu sebeple, devletin ve cemiyetin diğer alanlarında yapılan yeniliklerde gördüğümüz ikilik, Tanzimat edebiyatında sürdü.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan yeni düzen hareketlerinin kuvvetli tepkiler uyandırması kesin bir kural hükmünde idi. Tanzimattan önce gerçekleştirilmek istenen bu gibi hareketler yüzünden isyanlar ve ihtilâller çıktığı, hükûmet ve saltanat değişmeleri olduğu bilinmektedir. Fakat Tanzimat öncesi yeni düzen hareketleri, bazı müesseselerin veyahut şekillerin değişmesi manasını taşıdığı için, bu hareketlere karşı doğan tepki hiçbir zaman bütün imparatorluk halkını ilgilendirmemiştir. Selim III devrinde olsun, Mahmut II zamanında olsun, Batılılaşma çalışmalarını fena gözle görenler, Müslüman tebaadan, geri düşünceli olanlardır. Hristiyan tebaa, daha doğrusu, reaya, Batılılaşma çalışmalarını lâkaydiyle karşılamıştır. Yabancı devletler arasında ise Batılılaşma hareketlerine karşı düşmanca durum takınan olmamıştır.

"Tanzimat", kendinden önce yapılmış yenilik hareketlerinin bir tekrarı olmadığı ve yeni prensipler getirdiği için, genel bir ilgi uyandırmıştır. Bütün imparatorluk halkı ve hatta yabancı devletler, bu prensiplerin yürürlüğü karşısında Tanzimatın lehinde veya aleyhinde bir tavır takınmak mecburiyetini duymuşlardır.

Gülhane hatt-ı hümâyununun metnindeki açıklık ve sadelik, prensiplerindeki doğruluk, çekici idi. Herkes hayatına, malına ve parasına, evindeki çoluk çocuğuna tamamen sahip olacak, kanun gibi kuvvetli bir koruyucusu olacaktı. Mahkemelerde küçük ve büyük, zengin veya fakir, eşit tutulacak, rüşvet, hakkın açıklanmasında tesir etmeyecekti. Böyle bir durum, İslâm ve Hristiyan, bütün tebaa için huzur ve güvenlik sağlıyordu. Bu sebepledir ki, Gülhane hattının okunması, ilk anlarda memleketin içinde ve dışında sevinç ve ümitle kutlandı. Fakat Gülhane hattının prensipleri kâğıt üzerinden iş haline konulmaya başlayınca, türlü istikametlerden sesler yükseldi.

Başlıca itiraz, cahiller sınıfından geldi. Tanzimattan önceki yenilik hareketlerine karşı tutturulan nakarat yine başladı: Şeriat elden gidiyor; Hristiyan tebaa ile İslâm tebaa arasında eşitlik nasıl olur? Zaten devletin gerilemesi hep Hristiyanlara yüz vermekten ve onların

âdetlerini kabul etmekten ileri gelmiyor mu? Bu suallerle başlayan hoşnutsuzluk, gittikçe artmaya başladı.
Tanzimatın halk arasında ne şekilde anlaşıldığını göstermek için, Abdurrahman Şeref şu fıkrayı anlatır:
"Galata'da Voydova karakolunda kudemadan bir tabur ağası var imiş. Hristiyan ahali ara sıra bir Müslüman yakalayıp karakola götürür ve bana gâvur dedi diye mücazatını istermiş. Tabur ağası, 'Ay oğul anlatamadık mı? Şimdi gâvura gâvur denmeyecek. Söyleye söyleye dilimizde tüy bitti' diye kabahatliyi tekdir ve tevbih eylermiş."
Hükûmetin Mısır meselesini çözmek için yabancı devletlerle anlaşması bile Tanzimat düşmanları tarafından tenkit edildi. Padişahın Frenkleştiğinden, Mehmet Ali Paşanın ise İslâm kaldığından bahsedildi. Arnavutluk'ta, Aydın'da ve daha başka eyaletlerde padişahın itikatsız olduğu, vükelânın ve en çok Mustafa Reşit Paşanın kâfirler tarafından satın alınmış bir kimse olduğu ileri sürülüyordu.
Eski rejimin kurallarına ve istibdada alışmış devlet kodamanları da, cahil halka uyarak, kudretleri nispetinde Tanzimat düşmanlığı yapmaya başladılar. Mustafa Reşit Paşadan önce sadrazamlıkta bulunmuş olan Koca Hüsrev Paşa, Rauf Paşa, Darendeli İzzet Mehmet Paşa, Tanzimat prensiplerini hiçe saymak istediler. Valilerin çoğu bu paşaların psikolojisinde idi. Aralarında en bilgini, hareketlerinin kanunla sınırlandırılmış olmasına kızarak odasında kılıcını çekip "ah Tanzimat, ah Tanzimat! diye mindere vurmakla hırsını ve hiddetini gidermeye çalıştı." Damat Sait Paşa, rüştiye okullarında coğrafya derslerinde öğrencilere gösterilen haritaların, kâfir âdeti olduğunu, şeriatın buna cevaz vermediğini padişahın önünde şikâyet etmekten çekinmedi.
Tanzimata karşı gelenler arasında eski rejimden faydalananlar da vardı. Mültezimler kolayca zengin olmalarını sağlayan usullerin kaldırılmasından çok şikâyetçi oldular. Tanzimatı kötülemek için onlar da Hristiyan tebaaya verilen hakların şeriata aykırı olduğunu, devlet idaresinde yürütülmeye başlayan yeni usullerin kâfir âdetleri olduğu düşüncesini yaymaya başladılar. İşin tuhafı, Tanzimat, ilk anlarda Hristiyan tebaadan bazıları tarafından da tenkit edildi.
Gülhane hattının okunmasında hazır bulunun Rum patriği, Gülhane hattı okunup da kırmızı atlastan yapılmış keseye konunca, "İnşallah bir daha bu keseden dışarı çıkmaz" sözüyle hoşnutsuzluğunu göstermişti. Hristiyan tebaadan Rumların Tanzimatı beğenmemelerine sebep şu idi: Rumlar Hristiyan tebaa arasında imtiyazlı bir duruma maliktiler. Onlar bir dereceye kadar Osmanlı idaresine iştirak ettirilmişlerdi. Divan-ı hümâyun tercümanlıkları, elçilik heyetleri tercümanlıkları Rumlara verilmekte idi. Eflâk ve Buğdan beyleri, İstanbul'un Fenerli Rumları arasından seçilirdi. İstanbul'daki Fener Rum Patriği, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün Hristiyan tebaasının din yönünden yönetimini sağlamakla ödevlendirilmişti. Rumlar, Ermeni, Yahudi ve daha başka Hristiyan tebaanın malik olmadığı bu imtiyazlarının, Gülhane hattındaki prensiplerin yürütülmesiyle suya düşeceğinden kuşku duymakta idiler. Rumların dışında kalan Hristiyan tebaa da, Tanzimatın gelişmesi sıralarında, Gülhane hattının tebaa eşitliğini belirten prensibinin gereği gibi yürütülmediğini ileri sürerek, kendileri için yeni haklar istemeye kalktılar. Hristiyan tebaanın da Müslüman tebaa gibi her alanda kolaylıkla memnunluğunu sağlamak mümkün değildi. Yeni düzenin meyvelerini vermesi için alınan tedbirlerin gelişmesini beklemek gerekli idi. Hristiyan tebaa, refah bakımından İslâm tebaa kadar ve bazı yerlerde ondan daha refahlı bir durumda olmasına rağmen, siyasî haklara kavuşmak için yabancı devletlere baş vurmaktan çekinmedi.
Ortodokslar Rusya'nın, Katolikler Fransa'nın, Protestanlar de İngiltere'nin araya girerek Gülhane hattının kendilerine vermiş olduğu hakların yürütülmesinin teminini istediler. Hâlbuki bu istekleri tebaanın kanun önünde eşitliğini kabul eden Gülhane prensibine aykırı idi. Çünkü şikâyetlerini Bâb-ı âlî'ye yapmaları lâzım geliyordu.

Yabancı devletler, dinî duygulardan çok politika düşünceleriyle Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasının müracaatlarını kabul ettiler; Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya kendi devlet yapıları ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarlarına göre Tanzimat hakkında birer durum takındılar.

Rusya ile Avusturya, liberal devlet düşüncelerine düşman oldukları için, İngiltere ile Fransa'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun meşrutiyet hükûmetine benzer bir rejim kabul etmesini istemiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu teşkilât bakımından değilse bile, içine aldığı türlü milletlerle, bir de bunlarla devlet arasında mevcut münasebetler bakımından, Rusya ile Avusturya'ya benziyordu. Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet idaresini kabul etmesi, Avusturya ve Rusya'nın idaresinde bulunan milletler için bir örnek olabilirdi. Kaldı ki, Tanzimat rejiminin Türkiye'yi içine düşmüş olduğu uçurumdan kurtarması ve kuvvetlendirmesi de kabildi. Bu ise Rusya ile Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki genişleme emellerine engel olacaktı. Tanzimat hakkında aynı düşüncede olmalarına rağmen Rusya ve Avusturya, Tanzimatın yürürlüğünü önlemek veyahut faydasız kılmak için ayrı metotlara başvurdular:

Rusya, Tanzimatı Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmak için bir vesile olarak kabul etti. Ortodoks tebaanın Gülhane hattı prensiplerinin tatbik edilmediği yolundaki şikâyetlerini doğru bularak Osmanlı hükûmetine akıl öğretmeye kalktı. Nitekim işlerine gelmediği için Sırp knezi Miloş'un yerine Mihail'i tayin ettirdi (1839).

Fakat birkaç yıl sonra Mihail'in zalimliğini ileri sürdü ve yerine Kara Yorgi sülâlesinden Aleksandr'ın knezliğini temin etti (1842).

Ruslar, Bulgarların baskı altında bulunduğunu ileri sürerek, Tanzimatın Bulgaristan'da süratle ve lâyıkıyla yürütülmesini istediler.

Avusturya'ya gelince, Tanzimata açıktan açığa muhalifliğini ilân etti. Fakat bu muhaliflik, sözde Türkiye'nin kuvvetli olmasını istediğinden idi. Avusturya Başvekili Prens Meternih, Avrupa usullerinin Türkiye'yi zayıf düşüreceğini ileri sürerek, Türklerin eski rejime bağlı kalmaları gerektiğine inanıyordu. Bu inancını belirten düşüncelerini Avusturya'nın İstanbul'daki elçisi Aponyi'ye gönderdiği şu mektupta okuyoruz:

"Herhangi bir durum türlü şartlardan doğar. Bunlar arasında eski halleri ön plana almak lâzımdır.

"Devletin yapısını kemiren bir hastalığın açık belirtisi olarak sayılan Mısır isyanından Bâb-ı âlî'nin daha yeni kurtulduğu bu sırada, yukarıdaki genel gerçek en çok Osmanlı Devleti için doğrudur. Osmanlı Devleti, alçalma ve çökme durumundadır. Şurasını gizlemeye çalışmamalıdır ki, çökme sebepleri arasında ilk temelleri Selim III tarafından atılıp son padişahın ancak derin bir cahillik ve yetersiz bir hayale dayanan Avrupa tarzındaki yeni düzen hakkındaki düşünce ve tasarılarını söylemek lâzımdır.

"Bâb-ı âlî'ye şu suretle hareket etmesini tavsiye ederiz:

"Hükûmetinizi, varlığınızın temeli olan ve padişah ile Müslüman tebaa arasında başlıca bir bağıntı teşkil eden dinî kanunlara saygı esası üzerine kurunuz. Zamanın ihtiyaçlarına göre hareket ediniz ve zamanın doğurduğu ihtiyaçları göz önünde tutunuz. Yönetim işlerinizi düzene koyunuz ve düzeltiniz. Lâkin âdetlerinize ve yaşayış tarzlarınıza uymayan bir idare usulü kurmak için eski idareyi yıkmayınız.

"Aksi takdirde, padişahın yıktığı ve harap ettiği şeylerin değerini yerine koydukları kadar bilmediğine inanmak gerekir.

"Avrupa medeniyetinden, sizin kanun ve nizamınıza uymayan kanunları almayınız. Çünkü Batı'nın kanunları hükûmetinizin temeli olan kanunların dayandığı usul ve kurallara kat'iyen benzemeyen kaideler üzerine kurulmuştur. Batı memleketlerinde temel olan şey, Hristiyan kanunlarıdır. Siz Türk kalınız. Lâkin madem ki, Türk kalacaksınız, şeriata uyunuz. Diğer dinlere karşı şeriatın size gösterdiği kolaylıktan faydalanınız. Hristiyan tebaanızı tamamıyla

himayenize alınız. Onların paşalar tarafından ezilmesine engel olunuz. Bu tebaanın din işlerine karışmayınız. İmtiyazlarına saygı gösteriniz. Gülhane hattındaki vaitlerinizi tutunuz.
"Bir kanunun yürürlük şartlarını sağlamadan önce onu ilân etmeyiniz. Doğrulukta ve hak yolunda ilerleyiniz. Fakat bunu yaparken, Batı'nın efkâr-ı umumiyesine önem vermeyiniz. Siz bu efkâr-ı umumiyeyi, Avrupa'nın genel sesini anlamıyorsunuz. Eğer ilerleme yolunda bilgi ve anlayış ile hareket ederseniz, Avrupa efkâr-ı umumiyesinin değerli kısmı lehinizde olacaktır.
"... Sözün kısası, biz Osmanlı hükûmetini, kendi idare tarzını düzene koymak için yaptığı işlerden vazgeçirmek istemiyoruz. Lâkin hâl ve şartları, Türk İmparatorluğu'nun hâl ve şartlarına uymayan Batılı hükûmetleri kopyaya değer bir örnek sayarak, ona göre düzen yapılmasını, esaslı kanunlarının Doğu'nun âdetlerine uymayan hükûmetleri taklit ve bugünkü şartlarda her türlü yaranma kuvvetinden mahrum olup İslâm memleketlerinde zarardan başka bir netice doğurmayacağı belli olan ıslahatı kabul ve tatbik etmemesini tavsiye ederiz.
"Acaba beni hayalât-ı siyasiyeye ittiba etmekle mi itham edeceklerdi? Varsın öyle olsun."
İngiltere ile Fransa'nın Tanzimat karşısında aldıkları durum, Rusya ile Avusturya'nınkinden farklı idi. İngiltere, Rusya'nın Büyük Britanya İmparatorluğu'nu tehlikeye düşürecek şekilde genişlemesini isteyemezdi. Hindistan'a giden ticaret yollarından ikisi Osmanlı topraklarından ve denizlerinden geçmekte idi. Bu yolların Türkler elinde bulunması, İngiltere için bir garanti idi. Çünkü Türklerin yeni fetihler yapmak devri geçmişti. Fakat bu garantinin sağlam ve devamlı olması için Türklerin imparatorluklarının toprak bütünlüğünü muhafaza edecek kadar kuvvetli olmaları lâzımdır. Tanzimat, Türkiye'ye muhtaç olduğu bu kuvveti sağlamak amacıyla yapıldığı için, İngiltere, Tanzimata sempati gösteriyordu.
Fransa'ya gelince, Akdeniz memleketi idi. Fransa'nın refahı Akdeniz'de ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıllardan beri muhafaza ettiği imtiyazlı durumla sıkı sıkıya ilgili idi. Rusya'nın Büyük Petro'dan beri başlıca siyaset amacının Doğu Akdeniz'e çıkmak olduğunu Fransızlar çok iyi biliyorlardı. Böyle bir hareket, Fransız çıkarlarına büyük bir engel yaratacaktı. Bu sebepledir ki, Fransızlar da, İngilizler gibi, ihtirasları gittikçe artan kuvvetli bir Rusya'nın karşısında kuvvetli bir Türkiye görmek istiyorlardı. Tanzimat hareketini sempati ile karşılamalarının açık sebebi bu idi.
İngiltere ve Fransa, Tanzimatın başarı ile geliştirilmesine taraftar olmakla beraber, siyasî ve iktisadî çıkarları için ondan faydalanmak yolunda, Rusların ve Avusturyalıların tuttukları yolu tuttular:
Fransızlar Katolik tebaa, İngilizler de Protestan tebaa için müdahalelerde bulundular. Hatta Tanzimat düzeninin yeter derecede gelişmediğini ileri sürerek, Osmanlı hükûmetine devamlı bir şekilde akıl hocalığı bile etmeye kalkıştılar. Bu suretle, başlangıçta Osmanlı hükûmetinin kendi isteğiyle başlamış olduğu bu düzen, yabancı devletlerin artan müdahaleleri yüzünden, onların istek ve ısrarıyla yapılan ve yürütülen bir hareket olarak gözükmeye başladı.
Gülhane hattında geçen prensiplerin değerlendirilmesi için memleket yönetiminde de köklü bir değişiklik yapılması gerekiyordu. Tanzimat öncesinde memleket yönetimi çığrından çıkmış bir durumda idi. Eyaletlerde, devlet otoritesine karşı sık sık isyanlar çıkması, yönetim rejiminin bozukluğunu açığa vurmaktadır.
Selim III Yakınçağların başında ilk olarak bu rejimi düzenlemeye çalıştı. Memleket yönetiminin temel yapısına dokunmaya cesaret edemedi. Tımar ve zeamet usulü ile vezirler kanunnamesini yeni şekillere sokmakla yetindi. İyi niyetle yapılmasına rağmen, bu düzen umulan sonuçları vermedi.
Mahmut II devrinde de bir aralık memleket yönetiminin düzenlenmesine çalışıldı. Fakat temel yapıya dokunulmadığı için, yönetim alanında anarşi sürdü durdu.
Gülhane hattının ilânıyla başlayan Tanzimat devrinde ise, memleket yönetimi problemi daha temelli olarak ele alındı. Memleketin eyaletlere bölünmesine devam edildi. Eyaletler, sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köyleri içlerine alan nahiyelere bölündü. Eyaletlerin

yönetimi valilere bırakıldı. Her valinin yanına, bölge kuvvetlerine komuta edecek bir muhafız ile mal işlerini çevirecek bir defterdar verildi. Bundan başka, Fransa'daki departman meclisleri örnek alınarak, bazı sancaklarda meclisler kuruldu. Vali veya muhassılın başkanlığında kurulan bu meclislerde her sınıf halkın cins ve mezhep ayrılığı düşünülmeksizin bir nispet içinde temsil edilmesi sağlandı. Bu suretle ortaya çıkan yeni memleket yönetimi sisteminde valinin eskiden hudutsuz gibi görünen görevleri, bir taraftan muhafız ve defterdarın, diğer taraftan da meclisin görevleriyle çevrilmiş oldu.
Meclis, valilerin yardımcısı olmaktan başka, onların ezici ve haksız işler yapmasını önlemek gibi bir maksatla da kurulmuştu. Valiler, bölgenin yönetim, mal ve adalet ile ilgili bütün işleri hakkında meclis tarafından ileri sürülecek düşünceleri dinlemek ve uygulamak zorunda idiler. Bu yönetim şekli, bütün imparatorlukta aynı zamanda yürürlüğe konamadı. İlkin Rumeli'de Elviye-i selâse denilen, Yanya, Tırhala ve Manastır vilâyetlerinde, Anadolu'da Diyarbakır ve Erzurum'da tatbik edildi. Daha sonra da bütün vilâyetlere yaydırıldı.
Devlet otoritesini imparatorluğun her tarafında üstün kılmak gibi maksatla yapılan bu düzen, birçok itirazlarla karşılandı. Eski rejimden faydalanan zorbalar itiraz edenlerin başında gelmekte idi. Hristiyan halk, sancak meclislerinde yeter derecede temsil edilmediklerinden şikâyetçi idiler. Avrupa büyük devletleri de bu şikâyetlerinde Hristiyan halkı desteklemekten geri kalmıyorlardı. Osmanlı hükûmeti, zamanla artacak olan bu şikâyetlerin önüne geçmek için barış antlaşmasından daha etraflı bir memleket yönetimi idaresi sağlamaya çalıştı.
Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yakınçağlar tarihinde çok önemli yer tutar. Bazı bilginler, bu hareketi Türk cemiyetinin Batı cemiyetlerine yaklaştırılması yolunda bir başlangıç olarak alırlar. Hâlbuki Osmanlı İmparatorluğu'na Batı dünyasının tesirleri, Tanzimattan yüzyıl önce, Ahmet III zamanında girmeye başlamıştır. Bu sebeple Tanzimatı, Osmanlı Devleti'nin yenilmesi için yapılan çalışmaların bir başlangıcı olarak değil, fakat bu çalışmaların bir merhalesi olarak almak daha doğrudur. Bununla beraber, Tanzimattan önce yer alan yeni düzen hareketleri ile Tanzimat arasında karakter bakımından köklü birtakım farklar vardır. Tanzimat öncesi yeni düzen hareketlerinde, Batı tesirlerinin perakende olarak girdiği ve devlet kurumlarının bazı bölümlerinde, bu tesirlerle ıslahat yapıldığı görülmektedir. Nitekim Ahmet III devrinde ilk Türk matbaası kurulmuş, fakat bir fetva ile matbaada basılacak eserlerin cinsi tayin edilerek, dinî kitapların basılmasına müsaade edilmemiştir. Selim III ve Mahmut II devrinde yapılan geniş ölçülü düzen çalışmalarında ise, ordunun teknik ve bilim kurullarında, hükûmet organlarının şekillerinde Avrupa usullerine yer verildiği hâlde, Avrupa'nın Rönesans'tan beri kanun ve hak mefhumlarına vermeye başladığı yeni değerlere hiçbir önem verilmemiştir. Hâlbuki yeni bir devlet kurmada olduğu gibi, eski emellere dayanan bir devleti yenileştirmekte de yapılan işin temelini haklar alanındaki değişiklik tutar. Tanzimattan önceki düzen çalışmalarında, kişi ve devlet haklarında hiçbir değişiklik yapılmadığı hâlde, Tanzimatın başlıca özelliğini hak alanındaki yeni değerler teşkil eder.
Tanzimata gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun haklar sistemi, şeriat ile geleneklere dayanmakta idi. Bu sistem, Tanrı ile hükümdar arasında halkın din ile dünya idaresini sağladığı için akla değil, inana dayanmakta idi. İnana dayanan bir sistemin zamanın gerçeklerine göre değişmesi çok güç ve hatta imkânsızdı.
Gülhane hatt-ı hümâyunu, İslâm tebaa ile Hristiyan tebaanın kanun önünde eşitliğini tanıdığı ve halk ile padişah arasındaki münasebetleri yazılı bir vesika ile belirttiği için, sosyal bir kontra karakteri kazanmaktadır. Padişah, Gülhane hattındaki prensiplere ve bunlara dayanacak kanunlara riayet edeceğine yemin etmekle, kutsal yetkileri üstünde bir kuvvet tanımış oluyordu ki, bu kuvvet kanundur. Bütün Batı devletleri, Tanrı haklarına ve kuvvete dayanan derebeylik rejiminden krallık rejimine geçerken, tebaaları ile olan münasebetlerini, çok kere ihtilâller neticesinde, Gülhane hattına benzer yazılı vesikalarla belirtmişlerdi. Batı tarihlerinde "Şart" adı verilen bu vesikaların karakterini ve önemini Mustafa Reşit Paşanın

Paris ve Londra elçisi bulunduğu sıralarda kavramış olması çok mümkündür. Gülhane hatt-ı hümâyununun ilân edilmesinde ve Tanzimat düzeninin kurulmasında yabancı devletlerin siyasî tesiri ve rolü ne olursa olsun, Tanzimatı siyasî bir eserden çok bir haklar eseri olarak kabul etmek yerinde olur.

Tanzimat ve Tanzimat öncesi düzenler arasında mevcut farklardan biri de, düşünce sisteminde kendisini gösterir. Tanzimattan önce devleti kuvvetlendirmeye çalışmış olanlar, Doğu'nun düşünce sisteminden ayrılmayarak Batı'dan alınacak birtakım örneklerle imparatorluğa çeki düzen verileceğini sanmışlardı. Onlara göre Batı'nın üstünlüğü düşüncede değil, teknikte idi. Nitekim XVII. yüzyılın ilk yarısında Batı'dan matbaanın alınması, fakat buna mukabil yabancı dile hiçbir önem verilmemesi ve yabancı dillerden tercüme yapılmaması, bu zihniyeti açıkça gösterir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Abdülhamit I devrinde, askerlik alanında Batı'nın ileri usulleri alınmaya başlanınca, askerlik üzerine yazılmış yabancı dildeki kitapların Türkçeye çevrilmesine başlandı. Selim III devrinde ise ilk defa olarak mühendishane okulunda, Fransızca dersinin mecburî olarak bir Fransız tarafından okutulması uygun görüldü. Mahmut II devrinde harp ve tıp okullarının Avrupa usulünde kurulması, derslerin yabancı öğretmenler tarafından verilmesi, Avrupa'ya, askerî maksatlarla da olsa, öğrenci gönderilmesi, eğitimde bazı yeni prensiplerin kabul edilmesi, Batı'nın teknik araçlarıyla teknik usullerinin alınmasında köklü hareketler gibi görünürse de, bu hareketler de Batı'nın düşünce sisteminin bütünü ile temasa gelindiğini anlatmaz.

Tanzimat ise Batı düşünce sisteminin bütünü ile temasa geldi. Askerlik ve teknik alanlarında Avrupa'nın üstünlüğünü kabul ettiği kadar, haklar alanında, eğitim alanında ve edebiyat ile sanat alanında üstünlüğünü de kabul etti.

Eğitimin, kuruluşu, ders programları ve ders araçları bakımından Batı örneklerine benzetilmesi, Batılı kanunların tercümesi, Batı'nın edebiyat ve sanat eserlerinin tercümesine başlanması ve artık bu eserler gibi yazmak idealinin yer etmeye başlaması, bu ciheti belirlemeye yeter.

Bununla beraber, Avrupa düşünce sistemiyle sağlanan bu köklü temasın satıhta kaldığını da açıkça söylemek lâzımdır. Avrupa düşünce sisteminin kökü Grek ve Lâtin medeniyetinin ölmez kaynaklarına dayanmakta idi. Hâlbuki bu sistem ile temasa gelen Osmanlı aydınları, İran ve Arap bilim kaynaklarıyla beslenmişlerdi. Onlar Batı medeniyeti ile temasa geldikleri vakit kendilerinde mevcut bir bilgi sistemini yıkıp yerine yenisini almadılar. Fakat var olan bu eski sisteme Batı'nın düşüncesini işlediler. Bu sebepledir ki Tanzimat bilgini de tam manasıyla Batılı bilgin olamadı.

Tanzimat ile Tanzimat öncesi düzen çalışmaları arasında bir diğer fark da siyaset sisteminde kendisini göstermektedir.

Tanzimattan önce Selim III'e gelinceye kadar yapılan düzen çalışmaları, yalnız imparatorluğun iç siyasetiyle ilgili kalmıştı. Selim III ilk defa olarak Osmanlı Devleti'ni Batı'nın siyaset usullerine muhtaç gördü ve Osmanlı Devleti'ni siyasette kendi kendine yeterlik prensibinden kurtarmaya çalıştı. Bu maksatla Batı memleketlerinde daimî elçilikler kurduğu gibi, büyük siyasî buhranlar karşısında yabancı devletlerle antlaşmalar da yaptı. Mahmut II, Selim III'ün açtığı yolda yürüdü. Fakat ne Selim III, ne de Mahmut II, buhranlı olaylar dışında, imparatorluğun gelecekteki güvenini sağlamak için yabancı devletlerle sıkı siyaset münasebetleri devam ettirmeyi düşünmediler.

Tanzimat adamları ise imparatorluğun dış siyasette kendi kendine yetemeyeceğini anladıklarından, devletin varlığını koruyabilmek ümidiyle yabancı devletlerden Fransa ile İngiltere'nin devamlı bir şekilde dostluğunu aradılar. Tanzimata kadar Avrupa devletler hakları sisteminin dışında kalan Osmanlı Devleti, Tanzimat devrinde bu sisteme girmek için çalıştı. Kırım harbi sonunda imzalanan Paris muahedesinde Osmanlı Devleti, Avrupa devletler ailesinin bir unsuru olarak kabul edildi.

Bu tedbirin, tek başına Osmanlı Devleti'ni inhitat (çöküş) uçurumundan kurtarmayacağı pek tabiîdir. Fakat Batılılaşma yolunda bir hareket olduğu için neticelerine bakılmadan bir değer olarak kabul etmek lâzımdır.
Tanzimat öncesi düzen çalışmaları ile Tanzimat çalışmaları arasında son bir fark, yabancı devletlerin bu çalışmalar karşısında aldıkları tavırlarda gözükür. Tanzimat öncesi çalışmaları yabancı devletlerin müdahalesine sebep olmadıkları hâlde Tanzimat çalışmaları karşısında yabancı devletler, kendi çıkarlarına uygun bir düzen kurulması için devamlı müdahalelerde bulunmuşlardır. Bu müdahalelerin önemi, Tanzimatın siyasî olaylarını incelerken bilhassa göze çarpmaktadır.

## II. TANZİMAT DEVRİNİN SİYASÎ OLAYLARI

Abdülmecit'in tahta çıkmasından birkaç gün sonra, Osmanlı ordusunun Mısır kuvvetleri tarafından Nizip'te yenildiği öğrenildi. Yeni bir ordu kurmak zamana bağlı idi. Osmanlı ordusu komutanı Hafız Paşaya harp hareketlerini durdurması emredildi. Bir taraftan da Mehmet Ali Paşa ile uzlaşmaya karar verildi. Yeni padişah, uzlaşma gereğini Sadrazam Hüsrev Paşaya gönderdiği bir hatt-ı hümâyununda şu satırlarla belirtti:
"Memleketin ve halkın güven ve düzenini korumak ve boş yere Müslüman kanının dökülmesine engel olmak için, şimdiye kadar olan bitenleri unutup Mehmet Ali Paşayı affediyorum. Affımın bir an önce kendisine bildirilmesini irade ediyorum."
Padişahın bu iradesi, Bâb-ı âlî Şûrası kâtiplerinden Akif Efendi ile Kahire'ye bildirildi. Fakat Akif Efendi Kahire'ye varmadan önce Ahmet Paşa komutasında bulunan Osmanlı donanmasının Mehmet Ali Paşaya teslim olmak için İskenderiye üzerine yol almakta olduğu öğrenildi. Ahmet Paşa, Mahmut II'nin Hüsrev Paşa tarafından öldürüldüğünü, Hüsrev Paşanın sadrazamlığı zorla aldığını, Ruslara satılmış bir adam olduğunu bahane ederek bu hareketi yaptığını yaydı.
Ahmet Paşanın ihaneti İstanbul'da büyük telâş uyandırdı. Divan, Kahire'ye yeni hatt-ı hümâyun gönderdi. Bunda, Mısır'ın babadan evlâda geçmek şartıyla Mehmet Ali Paşaya bırakılacağı vaat ediliyordu. Bu teklif, Mehmet Ali Paşayı tatmin edecek karakterde değildi. Çünkü Mahmut II tarafından 1837'de yapılmış, fakat Mısır paşasınca reddedilmişti.
Mehmet Ali Paşa, Nizip zaferini öğrendiği vakit, isteklerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek için bir fırsat çıktığını sanmıştı. Bu zaferin arkasından Mahmut II'nin öldüğü ve Abdülmecit'in tahta çıktığı haberi gelince, İbrahim Paşaya Suriye hududunu aşmaması yolunda emirler yolladı.
Fakat yıllardan beri kendisine kin besleyen Hüsrev Paşanın sadrazam olduğunu ve kendisine yalnız Mısır vilâyetinin bırakıldığını öğrenince, intikam almaya karar verdi. Mısır'daki yabancı devletler konsolosları, Mehmet Ali'ye anlayışlı ve ihtiyatlı olmasını tavsiye ve Osmanlı donanmasını geri vermesini nasihat ettiler. Mehmet Ali Paşa kabul etmedikten başka, İstanbul'a ültimatom mahiyetinde mektuplar yazdı. Bu mektuplar üzerine, İstanbul'da sadrazamın ve şeyhülislâmın da bulunduğu olağanüstü bir divan toplandı.
Divan, yeniden harbe sürüklenmekten ise, Mehmet Ali Paşaya Mısır'dan başka Suriye'nin de bırakılmasını kararlaştırdı. Fakat tam bu sırada Avrupa devletleri duruma karıştılar.
Mehmet Ali Paşanın Mısır'dan sonra Suriye'yi de istemesi üzerine, Avrupa büyük devletleri telâşa düşmüştüler. İngiltere ve Fransa en çok Rusya'nın Hünkâr İskelesi muahedesinden faydalanmak isteyeceğini düşünerek kuşkulanıyorlardı. Bu sebeple, Osmanlı-Mısır anlaşmazlığını Avrupa büyük devletlerini ilgilendiren bir mesele haline getirmeyi uygun buldular. 28 Temmuz 1839'da Meternih'in kaleme aldığı bir nota, İstanbul'daki Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya ve Prusya elçilik kâtipleri tarafından Bab-ı âli'ye bildirildi. Notada şöyle denmekte idi:
"Aşağıda imzaları bulunanlar, bu sabah hükûmetlerinden aldıkları talimata dayanarak, Şark Meselesi hakkında beş büyük devlet arasında antlaşma sağlandığını Bâb-ı âlî'ye bildirmekle

şeref duyarlar ve Bâb-ı âlî'den beş büyük devletçe kendisine gösterilen ilginin neticesini bekleyerek Mısır Paşası tarafından yapılmış olan tekliflere dair kendi iştirakleri olmadıkça kat'î mahiyette bir karar almamasını rica ederler."
Osmanlı hükûmeti, yabancı devletlerin bu müdahalesini memnunlukla kabul etti. Sadrazam, Mehmet Ali Paşa ile doğrudan doğruya hiçbir görüşme yapılmayacağını ilgililere bildirdi. Beş Avrupa devleti tarafından verilen notanın Bâb-ı âlî tarafından kabul edilmesi, Hünkâr İskelesi muahedesinin sonu demektir. Osmanlı hükûmeti, Mısır paşası ile yaptığı birinci harpte Rusya'nın himayesini kabul etmiş, ikinci harpte de beş Avrupa devletinin müşterek himayeleri altına girmeyi zamanın ve şartların icaplarından saymıştı.
Dışişleri Bakanı Nuri Bey, beş büyük devletin elçilerinden Suriye'nin Osmanlı Devleti'ne bırakılmasının sağlanmasını rica etti. İngiltere ve Avusturya elçileri bu dileği kabul ettiler. Fransız elçisi, Fransa'nın Mehmet Ali Paşa için beslediği sempatiden, Rus elçisi de Osmanlı Devleti'ni zayıflatacak bir tedbir olduğundan Suriye'nin Mehmet Ali Paşaya bırakılmasına taraftar çıktılar. Prusya elçisinin vereceği rey, çoğunluğu sağlayacaktı. Bu sebeple Prusya hâkim durumda idi. Bu sırada Prusya ile sıkı bir dostluk teminine çalışılmakta idi. Buna rağmen, Fransa elçisi İngiltere ile Avusturya'ya katıldı ve Suriye'nin Türkiye'ye dönmesi için gereken çoğunluk sağlandı. Bundan sonra verilen kararın yürürlüğünü sağlamak için harekete geçmek gerekiyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston, Mehmet Ali Paşaya bir ültimatom gönderilmesini ve kabul etmediği takdirde kuvvet kullanılmasını teklif etti. Fransa'dan başka diğer devletler teklifi kabul ettiler. Fransız Umumî Efkârı Mehmet Ali Paşaya sempati besliyordu. Paris'te o kanaat vardı ki, hiçbir kuvvet onu kılıç kuvveti ile kazandığı yerlerden çıkaramazdı. Tiyer hükûmeti Mehmet Ali'ye karşı kuvvete başvurulduğu takdirde, Mehmet Ali'den tarafa çıkmaya bile karar verdi. Ren üzerinde ve Akdeniz'de harp hazırlıklarına girişti. Palmerston, Fransa'nın bu durumu karşısında, Mısır meselesini Fransa olmadan da çözmeyi uygun buldu. 15 Temmuz 1840'ta İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya devletleri arasında Londra'da dörtlü bir antlaşma yapıldı.
Dörtlü antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nu korumak ve Mehmet Ali'yi uzlaşmaya zorlamak amacıyla yapılmıştır. Taşıdığı başlıca hükümler şunlardı:
1- Mısır, babadan evlâda geçmek üzere, Güney Suriye ve Akkâ'da kayd-ı hayat şartıyla, Mehmet Ali Paşaya bırakılacak. Paşanın bu şartları kabul etmesi için on gün ara verilecek.
2- Mehmet Ali Paşa, yapılan teklifi on gün içinde kabul etmezse, ikinci bir teklif yapılacak ve bunda yalnız Mısır paşalığı kendisine bırakılacak. On gün içinde bu yeni teklifi de kabul etmezse, Mısır da kendisinden zorla alınacak.
Dört devlet arasında gizli olarak hazırlanan ve imzalanan dörtlü antlaşmanın ilânı, Fransa'da büyük heyecan uyandırdı. Hükûmet ve umumi efkâr Fransa'nın şerefine sürülen lekeyi temizlemek ve Mehmet Ali Paşayı yalnız bırakmamak için harbi bile göze aldılar. Fakat Fransa Kralı Lui Filip, Londra antlaşmasına milleti ve hükûmeti kadar kızmasına rağmen, İngiltere ile harbe girişmek niyetinde değildi. Mehmet Ali'ye diplomasi yoluyla yardım etmeyi daha akıllıca bir hareket saydı. İngiliz Dışişleri Bakanı, Lui Filip'in Mehmet Ali için kılıç çekmeyeceğini zaten çoktan anlamış bulunuyordu. Fransa olmadan Mısır buhranını çözmeye karar vermesinin de sebebi bu idi.
Mehmet Ali Paşa, Fransa'ya güvendiği için, Mısır probleminin başından beri hudutsuz isteklerde bulunmuştu. Dörtlü antlaşmanın imzalanmasını ve Fransa'nın bu antlaşma karşısında aldığı harpçi durumu görünce, dörtlü antlaşmayı yapan devletlere de kafa tutmaya koyulmuştu. Antlaşmanın Mısır'la ilgili hükümleri kendisine Dışişleri Bakanı Kâtibi Sadık Rifat tarafından bildirildiği vakit şu sözleri söyledi.
"Vallah billâh tallah malik olduğum araziden bir karış yer terk etmem. Eğer bana ilân-ı harp ederlerse, padişahın memleketlerini altüst ederek imparatorluğun harabeleri altında kendimi gömdürürüm."

Mehmet Ali Paşa, ilk teklifi kabul etmesi için kendisine bırakılan on gün aralık sonunda, dört devletin konsolosları ile Sadık Rifat Bey'i kabul ederek yeni itirazlarda bulundu: "Mülkü Allah verir Allah alır, ben Cenâb-ı Hakka mütevekkilim." Bundan sonra da karşı taraftan yapılacak en ufak bir düşmanlık hareketine karşı İstanbul üzerine yürüyeceğini bildirdi. Sözün kısası, Mehmet Ali Paşa dörtlü antlaşmayı yapan devletlerin tekliflerini Fransa'ya güvenerek kabul etmedi. Bunun üzerine dört devletin konsolos ve memurları Mısır'ı terk ettiler. Sözle anlaşma devri geçmiş, sıra kuvvete gelmişti.

Londra antlaşmasını imzalayan devletler, Mehmet Ali Paşaya karşı hareketlerini şöyle kararlaştırdılar:

Rusya, Mısır kuvvetleri Anadolu içerlerine yürüdükleri takdirde, İstanbul'u korumak için müdahale edecekti. Prusya, donanması olmadığı için, harp hareketlerine girişmeyecekti. İngiltere, karada ve denizde Türklerle işbirliği yapmayı kabul etti. Eski Venedik Cumhuriyeti'nin topraklarına konduğu günden beri denizci devlet olan Avusturya da, üç dört harp gemisiyle İngiliz ve Osmanlı donanmalarının yanında Mehmet Ali Paşaya karşı savaşmayı kabul etti. Müttefiklerin bu durumundan da anlaşılıyor ki, Rusya ve Prusya pasif kalıyorlar; Avusturya harbe sembolik bir şekilde karışıyordu. Harp hareketlerinin başlıca ağırlığını Türkiye ile İngiltere yüklenmiş oluyordu.

Mehmet Ali Paşa, bu sefer savunmada kalmayı uygun buldu. İbrahim Paşa, Suriye sınırı ile Suriye kıyılarını Türklerle İngilizlere karşı korumak için askerlerini dağıtmak zorunda idi. Bu ise Osmanlı ve İngiliz propagandasının tesiriyle Lübnan'ın Mehmet Ali'ye karşı ayaklanmasını kolaylaştırdı. İbrahim Paşanın durumu daha başlangıçta kötüleşti. 11 Ağustos 1840'ta İzzet Mehmet Paşa komutasında bir kuvvet deniz yolu ile Beyrut yakınlarında karaya çıkarıldı. Türk, İngiliz ve Avusturya harp gemilerinden kurulan bir filo, Beyrut'un önlerine gelerek mevcut Mısır gemilerini yaktı ve şehri topa tuttu. Bir ay sonra Beyrut, Sayda ve Sur şehirleri müttefiklere teslim oldu. Kasımda da Akkâ kurtarıldı. Mısır ordusunun gereçlerini ve yiyeceklerini taşıyan bu şehir İbrahim Paşanın en önemli dayanağı idi. Müttefiklerin eline geçmesi üzerine Mısır ordusu Suriye'yi tamamen boşaltmak zorunda kaldı.

Mehmet Ali kuvvetlerinin az zamanda ve hızla Suriye'den kovulması, Fransa'nın üzerine büyük tesir yaptı. Fransızlar Mehmet Ali kuvvetlerinin çetin bir müdafaa harbi yapacaklarını ve kendilerine harp hazırlıklarını tamamlamak için zaman kazandıracaklarını ummuşlardı. Tahminlerinde yanıldıklarını gösteren vakalar üzerine Tiyer kabinesi düştü.

Mehmet Ali, artık Fransa'ya güvenmenin boş olduğunu anladı. Zaten bu sıralarda Amiral Nopier komutasında bir İngiliz filosu, İskenderiye'nin önlerine gelmiş bulunuyordu (25 Kasım 1840). Amiral, Mehmet Ali Paşaya anlaşma teklif etti. Paşa, Suriye'yi istemekten vazgeçecek, Osmanlı donanmasını geri verecek, buna karşılık da babadan evlâda geçmek şartıyla Mısır kendisine bırakılacaktı. Mehmet Ali bu şartları kabul etmediği takdirde, İskenderiye bombardıman edilecekti.

Mehmet Ali Paşa, Suriye'yi zaten kaybetmişti. Oğlu İbrahim Paşadan hiçbir haber alamıyordu. Fransa'dan da herhangi bir yardım bekleyemezdi. Amiralin şartlarını kabul etti. Osmanlı hükûmeti, bu antlaşmadan memnun olmadı. İstanbul'da sonuna kadar harbe devam edilmesi ve Mehmet Ali Paşanın yerine başka bir valinin Mısır'a tayini düşünülmekte idi. Fakat İngiltere'nin ısrarı üzerine, Nopier ile Mehmet Ali Paşa arasında imzalanmış olan antlaşma kabul edildi. Bu suretle yedi yıldan beri süren Osmanlı-Mısır anlaşmazlığı kesin bir şekilde çözülmüş oldu. Mehmet Ali Paşa Suriye'yi kaybetti ise de, öldükten sonra evlâtlarına geçmek üzere Mısır'ı kazanmış oldu. Artık Mısır'ın tarihinde Mehmet Ali Paşa sülâlesinin rolü, iş bakımından olduğu kadar haklar bakımından da kesinleşmiş oldu.

Padişah, Mehmet Ali Paşa ile gelecekteki münasebetlerini "Mısır Valiliği imtiyaz fermanı" başlığı ile tarihe geçen bir ferman ile belirtti.

Ferman, Mehmet Ali Paşaya hitapla yazılmış ve hangi şartlar içinde Mısır'ın babadan evlâda geçmek üzere kendisine bırakıldığını belirtmiştir. Şartlara geçilmeden önce de, Mehmet Ali

Paşanın padişaha bağlılığı ile Osmanlı Devleti için beslediği iyi niyetler ve duygulara işaret edilmiş ve uzun yıllar Mısır'daki valiliği esnasında kazandığı tecrübe göz önünde tutularak vilâyetin kendisine aşağıdaki şartlarla bırakıldığı açıklanmıştır:
1- Mısır vilâyetinin hudutları sadrazam tarafından mühürlenen haritada gösterilmiştir,
2- Mısır valileri, Mehmet Ali Paşa sülâlesinden, padişah tarafından seçileceklerdir. Valiliğe yalnız erkek çocukların hakkı olacaktır. Valilik boş kaldığı vakit, Mehmet Ali sülâlesinden en yaşlı erkek, vali olacaktır. Erkek vârislerin yokluğu halinde, kızların ve çocuklarının valiliğe geçmek hususunda hiçbir hakları olmayacaktır,
3- Her ne kadar Mısır valileri bu ferman ile veraset imtiyazına kavuşmuş bulunuyorlarsa da, rütbe ve kıdem hususunda Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer vezirleri ile eşit haklara malik olacaklardır. Yazışmada diğer vezirler için kullanılan elkap ve unvanlar, Mısır valileri için de kullanılacaktır.
4- Gülhane hatt-ı hümâyununun prensipleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerle imzalamış olduğu antlaşmalar, Mısır için de yürütülecektir.
5- Mısır ahalisi de padişahın tebaası sayıldığı için, Osmanlı Devleti'nde kabul edilecek nizam ve kanunlar Mısır için de muteber sayılacak. Vergi, padişah adına ve devlet usullerine göre toplanacak ve bu vergiden muayyen bir bölüm her yıl Bâb-ı âlî'ye gönderilecek. Para, padişah adına bastırılacak. Mısır'ın asayişini sağlamak için 18.000 erden başka asker bulundurulmayacak. Kara ve deniz subaylarından albaya kadar olanlar vali tarafından atanabilecek, fakat daha yüksek rütbeli subaylar muhakkak padişah tarafından tayin edilecek, padişahın müsaadesi olmadıkça harp gemisi yapılamayacak.
6- Yukarıda işaret edilen şartlara saygı gösterilmediği takdirde, Mısır'a verilen imtiyazlar hükümsüz sayılacaktır.
Bu ferman, dört müttefik devletin Londra'daki elçileriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra elçisi tarafından hazırlanmıştır.
1830'da başlayan ve 1840'ta neticelenen Mısır buhranı, başlangıçta bir iç isyanı gibi göründü ise de, sonraları beş büyük Avrupa devletinin dereceli bir şekilde karışmalarıyla büyük bir Avrupa problemi halini aldı. Mehmet Ali Paşa, isyanla beraber gelişen isteklerini tam olarak gerçekleştiremedi. Adana'dan ve Suriye'den vazgeçmek zorunda kaldı. Fakat neticede Mısır'ı ailesine kazandırdı.
Rusya, isyanın birinci merhalesinde Osmanlı İmparatorluğu ile Hünkâr İskelesi antlaşmasını yaparak, Türkiye üzerinde bir himaye kurmaya muvaffak oldu ise de, sonraları, Avrupa büyük devletlerinin ve en çok İngiltere ile Fransa'nın baskıları karşısında, bu himayesi hükümsüz kaldı. İngiltere, enerjili müdahale ile, Mehmet Ali'nin büyük bir devlet kurmasını önleyerek, Doğu Akdeniz'in ve Hindistan'ın güvenliğini sağlamaya muvaffak oldu. Fransa, Mehmet Ali'yi tutmakla, Napolyon Bonapart devrinde Mısır'a yerleşmiş bulunan Fransa nüfuzunu sürdürmek istedi. Bu iş yaparken, Osmanlı İmparatorluğu ile bozuşmamaya ve Osmanlı topraklarının Rusya'ya karşı tamlığını korumaya da çalıştı. Bu çok istikametli politikasında Fransa, karşısında Avrupa'nın dört büyük devletini birleşmiş gördü. Mısır isyanının gelişmesi sırasında büyük rol oynadığı hâlde, bu isyanın bağlanmasında silik bir durumda kaldı.
Osmanlı İmparatorluğu, yedi yıl süren Mısır buhranı neticesinde, bir paşanın isyanını bile bastırmaktan âciz olduğunu gösterdi. Anadolu'nun ve İstanbul'un güvenliğini yabancı devletlerin müdahaleleri ile koruyan imparatorluk, bundan böyle varlığını devam ettirmek için yabancı yardımına başvurmak yolunu tuttu.

## III. ŞARK MESELESİ VE BOĞAZLAR

"Şark Meselesi", politika terimidir. İlkin 1815'te Viyana Kongresi'nde kullanıldı ve ondan sonra, siyaset adamlarıyla tarihçiler nezdinde kredi kazandı. Genel olarak, Şark meselesinin ortaya çıkışı ve mana kazanması şöyle oldu:

Viyana Kongresi, Napolyon Bonapart'ın altüst ettiği Avrupa haritasını düzene koymak için toplandığı sıralarda, Rus Çarı Aleksandr, kongre delegelerini Rum davasıyla ilgilendirmek istedi. Kongre, milliyetçilik düşmanı Meternih'in ve doğuda Rusya'nın genişlemesini daima endişe ile karşılamış olan İngiltere'nin tesiriyle, bu konu üzerinde görüşmeler yapılmasını reddetti. Buna rağmen, Rus delegeleri, resmî görüşmelerin dışında, kongre üyelerinin dikkat nazarını Osmanlı İmparatorluğu idaresinde yaşamakta olan Hristiyan halkın durumu üzerine çekmeye çalıştılar ve bu durum için "Şark Meselesi" terimini kullandılar. Terim, kongreden sonra diplomatlar arasında çok kullanılmaya ve çeşitli manalar kazanmaya başladı. XIX'uncu yüzyılın ilk yarısında Şark Meselesi, genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı asrın ikinci yarısında Türklerin Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, yirminci yüzyılda da imparatorluğun bütün topraklarının bölüşülmesi manasında kullanıldı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasetinde buhranlı her olay da Avrupalılarca Şark Meselesi başlığı altında incelendi. Bu suretli diplomatlar, Şark Meselesi terimi ile bir hâl ve istikbal durumunu anlarken, Avrupa tarihçileri de aynı terimi geçmiş zamanlardaki Türk-Avrupa münasebetlerini açıklamak için kullandılar. Böylece Şark Meselesi, bir tarih terimi olarak mana kazandı. Tarihçiler, Türk-Avrupa münasebetlerinin başlangıcı olarak türlü olaylar kabul ettikleri için, Şark Meselesi'nin başlangıcı da tarihçilerin görüş ve eğilimlerine göre tespit edilmiş oldu. Nitekim bu başlangıcı, Türk gençlerinin Avrupa'ya yayılmaya başladığı tarihe kadar götürenler bile vardır. Fakat Şark Meselesi'ne, İslâmlığın doğuşunu, Haçlı seferlerinin başlamasını ve Osmanlı Türklerinin Avrupa'ya ayak basmalarını menşe olarak kabul edenler daha çoktur.

Tarih bakımından başlangıcı nereye götürülürse götürülsün, Şark Meselesi'nin konu hâlinde ortaya atılması, XVIII'inci yüzyılın ikinci yarısıdır. Bu andan itibaren olay olarak var olan bu mesele, 1815'te isimlendirildikten sonra, XIX'uncu yüzyıl boyunca devam ederek, XX'nci yüzyılın ilk yirmi yılı içinde kesin olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe gömülmesiyle ortadan kalktı. Başlangıcından ortadan kalkmasına kadar Şark Meselesi, yalnız Avrupa devletleri için vardır. Avrupalıların anlamış oldukları manada Şark Meselesi Türkler için bir 'Garp Meselesi'dir.

Mehmet Ali Paşa ile padişah arasında yedi yıl süren anlaşmazlık ve harp safhası, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflık derecesini ve büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarlarını belirtmişti. Beş büyük devletin padişah ile Mehmet Ali Paşa arasındaki ihtilâfa karışmalarının başlıca sebebi, İstanbul ile Boğazlar'ın bu ihtilâf esnasında maruz kaldığı tehlike idi. Mısır meselesinin Londra'da imzalanan dörtlü antlaşma sonunda girişilen harp hareketleri ile çözülmesi, Boğazlar probleminin çözülmesi demek değildi. Osmanlı İmparatorluğu artık Boğazlar'ı kendi kudret ve kuvvetiyle savunmayacağı için, büyük devletler arasında Boğazlar üzerinde bir antlaşmaya varılması gerekli idi. Böyle bir antlaşma ise, her şeyden önce, büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarları ve bu imparatorluk için besledikleri düşünceler ile ilgili idi.

Fetihler siyaseti, Büyük Petro'nun bıraktığı farz edilen bir vasiyetnameye dayanan Rusya'nın, İstanbul ve Boğazlar'ı egemenliğine geçirmek istemesi, yalnız çarların bir politikası olmayıp Rusya'nın genel istilâ siyasetinin doğurduğu bir netice idi. Geniş ve zengin toprakları ile Avrupa'da siyasette olduğu kadar ekonomide de kuvvetli olmak isteyen Rusya, denizlere muhtaçtı. Rusya'nın kuzey ve batı denizleri, senenin muayyen bir bölümünde buzlarla örtülü idi. Doğu sahilleri ise ekonomi ve ticaret bakımından yeter derecede değerli değildi. Bu böyle olduğu için Karadeniz'i ve Akdeniz'i Ruslar iktisat ve ticaretleri için birinci derecede önemli buluyorlardı. Ruslar, ilk defa olarak, Karlofça muahedesiyle (antlaşması) Karadeniz'e birleşik olan Azak Denizi'ne yerleştiler (1699).

Bundan sonra Karadeniz'i Rus gölü yapmak, Rus politikasının amaçlarından biri oldu. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca muahedesi, bu amaç istikametinde atılmış kuvvetli bir adım idi. Bu muahede ile Dinyeper nehri mansabındaki (girişindeki) Kılburun kalesini ve sözde

istiklâlini sağladıkları Kırım'ı, bir de Yenikale ile Kireçburnu'nu aldıktan başka, ticaret gemileri için de Boğazlar'dan serbestçe geçiş hakkını kazandılar. 1784'te Kırım'ı resmî olarak Rus topraklarına ilhak ettikten (kattıktan) sonra Rusya, Grek projesini gerçekleştirmeyi kurdu. Bu projenin temel amacı, İstanbul ve Boğazlar üzerinde Rus nüfuzunu gerçekleştirmekti. Rusya'nın Avusturya ile birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı bu maksatla 1787'de başlattığı harp, onu amacına yaklaştırmaktan uzak kaldı. Napolyon Bonapart'ın Mısır'a saldırışı (1798), Sen-Petersburg hükûmetine maksatlarına ulaşmak için başka yoldan yürümek fırsatını verdi. Ruslar, Osmanlı hükûmetine, Fransa'ya karşı ittifak teklif ettiler. 1799'da Osmanlı-Rus antlaşması bu teklif üzerine imzalandı. Rusya, ilk defa olarak, dost devlet sıfatıyla Boğazlar'dan her iki istikamette gemi geçirmek hakkını sekiz yıl için kazanmış oluyordu. Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nu başka devletlerle paylaşmak veyahut onun yerinde bir Grek hükûmeti kurmaktan ise, padişahı himayelerine almanın daha uygun olacağını bundan böyle düşünmeye başladılar.

1805'te yenilenen Osmanlı-Rus muahedesinde, Türkiye ve Rusya Karadeniz'i kapalı deniz olarak kabul ettiler. Kendi harp gemilerinden başka harp gemilerinin bu denize girmesi yasak idi. Bir düşman filosunun zorla girmesi halinde iki devlet kuvvetlerini bir ederek karşı koymayı üzerlerine alıyorlardı. Bundan başka, Rus harp gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçmesi ve Bâb-ı âlî'nin gerektiği hallerde bu gemilere yardım etmesi kararlaştırılmıştı. 1807'de başlayan Osmanlı-Rus harbi dolayısıyla bu muahede hükümsüz kaldı ise de, Yunan isyanlarının sebep olduğu 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi sonunda imzalanan Edirne muahedesinde Ruslar, Boğazlar'dan ticaret gemileri için geçit haklarını tekit ettirdiler (güçlendirdiler). Hünkâr İskelesi antlaşmasıyla da Boğazlar'ın başka devletlerin harp gemilerine kapatılmasını sağladılar. Bu antlaşmanın hükmü, Londra Konferansı'na kadar hak bakımından yürürlükte kaldı.

Fransa'nın Boğazlar'la ilgilenmesi, coğrafya durumundan başka, Osmanlı İmparatorluğu ile yüzyıllardan beri devam ettirdiği siyaset ve ekonomi münasebetlerinin yapısı, bir de XVIII'inci yüzyılda sömürge politikasında yer alan değişiklik sebebiyledir.

Fransa, Akdeniz devletidir. Osmanlılarla XVI'ncı yüzyılda sağladığı dostluk sayesinde kapitülâsyonları elde etmiştir. Bunlar Osmanlı topraklarında ekonomi ve ticaret bakımından Fransızlara önemli çıkarlar sağlamakta idi. XVIII'inci yüzyılın ikinci yarısında, Amerika'daki sömürgelerini İngilizlere kaptırdıktan sonra Atlas denizinde egemenlik İngilizlerin eline geçmişti. Fransa, Atlas denizindeki kayıplarını telâfi etmek için Akdeniz'i bir Fransız gölü haline getirmek yolunu tuttu. Taleyran'ın hatıratında Akdeniz problemi şu satırlarda Fransa için manasını buluyor:

"Akdeniz tamamen bir Fransız gölü olmalıdır. Ticaretini biz yapmalıyız. Bizim projelerimizi kendilerine mal edinmek isteyenleri Akdeniz'den uzaklaştırmalıyız."

Kampoformiyo muahedesinden (1797) sonra, Venedik Cumhuriyeti topraklarının Avusturya ile Fransa arasında paylaşılması, Fransızların Yedi Yunan adalarına yerleşmeleri, hatta Mısır'ı istilâ etmek teşebbüsünde (girişiminde) bulunmaları, Akdeniz'i Fransız gölü yapmak yolunda atılmış kuvvetli adımlardır. Fakat Fransa'nın Akdeniz'i egemenliği altına alması isteği, Rusya'nın Karadeniz'i Rus gölü haline getirmek, Boğazlar'ı ele geçirerek Doğu Akdeniz'e sahip olmak ihtirasları ile çarpışıyordu. Çar Aleksandr, Erfurt'ta, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının paylaşılmasını Napolyon Bonapart ile söyleşirken İstanbul'un ve Boğazlar'ın Rusya'ya bırakılmasını istemişti. Napolyon bu isteğe, "İstanbul tek başına imparatorluğa değer" ve "Marsilya'nın yolu Boğazlar'dan geçer" sözleriyle Rusya'nın ihtiraslarına set çekti. Bundan sonra, İstanbul ve Boğazlar'a karşı yönetilen her Rus hareketi, karşısında Fransa'yı, Doğu Akdeniz'e yayılmak istidadında olan her Fransız çalışması da karşısında Rusya'yı buldu. İstanbul ve Boğazlar'la bu kadar yakından ilgili olan yalnız Rusya ile Fransa değildi, İngiltere de vardı.

XVIII'inci yüzyıla gelinceye kadar İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ile yalnız ticaret bakımından ilgilenmekte idi. XVIII'inci yüzyılın ikinci yarısında, 1768-1774 Osmanlı-Rus harbi sıralarında, Doğu Akdeniz ve Boğazlar, İngiltere için hiçbir ehemmiyet taşımıyordu. O kadar ki, harp içinde bir Rus filosunun Baltık denizinden, Akdeniz'e gelerek Yunan adalarını ve Mora'yı işgal etmesi, İngilizlerin müsamahası ve kılavuzluğu ile mümkün olmuştu. Fakat XVIII'inci yüzyılın sonlarına doğru İngiltere, Doğu'da kurmuş olduğu imparatorluğun büyük önemini kavradı. Bu imparatorluğa giden yolların güvenini sağlamak, İngiltere politikasının başlıca amacı oldu. Hindistan ile Avrupa arasında en kısa yol Akdeniz'den geçtiği için, bu deniz İngiltere için yalnız ekonomi bakımından değil, fakat politika bakımından da değer kazandı. Akdeniz egemenliğini kimseye kaptırmamak, İngiltere için temel problemler arasına girdi. Kendisi 1713'te Atlas denizi ile Akdeniz'in kapısı olan Cebelitarık'a yerleşmişti. Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı istilâ sebeplerinden birinin de, İngiltere'yi sömürge yollarında vurmak olduğu için, İngiltere, Türkiye ve Rusya ile, Fransa'yı Mısır'dan çıkarmak için işbirliği yaptı. Bu olay kendisine Akdeniz'in orta yerinde strateji yönünden önemli yer olan Malta'yı kazandırdı. İngilizler, bir aralık geçici olarak yerleştikleri Mısır'ı bile işgal etmeyi düşündüler. Çünkü Hindistan'a giden yollardan en önemlisi buradan geçmekte idi. Hindistan yollarından bir başkası da Dicle, Fırat vadisinden Basra Körfezi'ne uzanan yoldu. Bu yol da Osmanlı egemenliğinde bulunuyordu. İngiltere'nin Osmanlı topraklarının tamlığına taraftar olması bu yollar sebebiyledir. İngiltere, bu yolların Fransa'nın veya Rusya'nın eline geçmesini önlemek için, Osmanlı İmparatorluğu ile devamlı surette işbirliği yapmayı politikasının temelli prensiplerinden biri saymıştır.

Deniz devleti olmadıkları için Avusturya ve Prusya, Boğazlar üzerinde bundan önce saydığımız üç büyük Avrupa devletinin politikalarına benzer politikaya sahip olmamışlardır. Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'nun komşusu olduğu için, bu imparatorluğun mukadderatı ile ilgilenmiş, Prusya da Avrupa büyük devleti sayıldığından, Avrupa problemi hâlini alan Osmanlı meselelerinde düşüncesini söylemeye davet edilmiştir. Sözün kısası, bu iki devlet, Boğazlar meselesinde, hiçbir zaman teşebbüs sahibi olmamışlardır.

1841'de Boğazlar hakkında karar vermek için Londra Konferansı'nın toplanacağı günün arifesinde, büyük devletlerin, Boğazlar meselesi hakkındaki genel düşünce ve durumları yukarıda açıklanan şekildedir.

Mısır meselesinin halline esas olmak üzere 1840'ta Londra antlaşmasını imzalamış olan dört devlet, Boğazlar problemini de Londra'da bir konferansta çözmeyi uygun buldular. Birinci konferansa iştirak etmemiş olan Fransa da bu konferansa çağrıldı. İlkin Fransa ve Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu topraklarının mülkiyet tamlığı prensibinin tanınması hakkında ileri sürdükleri teklif görüşüldü ve Rusya'nın itirazları yüzünden reddedildi. Bundan sonra, yalnız İstanbul ile Boğazlar'ın durumu hakkında bir karara varılmak için çalışıldı. Neticede İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, Prusya ve Osmanlı murahhasları arasında Londra antlaşması imzalandı. Dört maddeli olan bu antlaşmaların özü ve önemi ilk iki maddededir:

Madde 1 - Padişah, barış hâlinde bulunduğu yabancı devletlerin harp gemilerine Boğazlar'ı kapamak hususunda Osmanlı İmparatorluğu'nca öteden beri kaide olarak kabul edilmiş olan prensibi gelecekte de yürürlükte bulundurmak yolunda kesin karar verdiğini bildirir.

Madde 2- Padişah, eskiden olduğu gibi, dost devlet elçilerinin muhabere hizmetinde bulunacak olan harp bayrağı taşıyan hafif harp gemilerine özel fermanlarla Boğazlar'dan geçiş hakkı verebilir.

Bu maddelerdeki hükümler, Rusya'nın bir zaferi gibi sayıldı. Çünkü Rusya, bu hükümler ile Hünkâr İskelesi'nde sağlamış olduğu Boğazlar'ın kapalılığı prensibini devam ettirmiş ve Karadeniz'deki güvenini tekrar sağlamış oluyordu. Fakat aynı antlaşma ile de Boğazlar'da olsun, Doğu Akdeniz'de olsun, egemenlik veya nüfuz kazanmak emelinden de vazgeçmiş

oluyordu. İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya da zaten Rusya'nın en çok genişleyici emellerinden korktukları için, Boğazlar antlaşması onların da çıkarlarına uyuyordu. İçinde bulunduğu zayıf ve çaresiz durumda, Boğazlar antlaşması Osmanlı İmparatorluğu için de kârlı idi. Osmanlı devlet adamları Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerinde himayesini tanımaktan ise, aynı yerler hakkında Avrupa büyük devletlerinin toplu garantisini kabul etmeyi çok daha faydalı buluyorlardı. Ancak, bu toplu garanti beş büyük devletin arasında ahengi kaybolduğu andan itibaren İstanbul ve Boğazlar'ın, dolayısıyla bütün Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderi tekrar tehlikeye girmekte idi.
Boğazlar antlaşması uzun ömürlü olmadı. 1853 yılına kadar yürürlükte kaldı, fakat bu tarihte Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu pay etme ve himayesi altına alma teşebbüsleri neticesinde Fransız ve İngiliz donanmalarının Osmanlılara yardım maksadıyla Çanakkale Boğazı'nı geçmeleri üzerine suya düştü.

## IV. LÜBNAN PROBLEMİ

Tanzimatın ilânından sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nun türlü eyaletlerinde zaman zaman isyanlar çıktı. Arnavutluk'ta, Girit'te, Bulgaristan'da ve Suriye ile Lübnan'da patlak veren bu isyanlar, fena idare, Tanzimata karşı uyanan tepki, milliyet düşüncesinin yayılması veya yabancı devletlerin tahrikleri gibi esaslıbazı sebeplere dayanmakta idi. Arnavutluk, Bulgaristan ve Girit isyanları, başka devletlerin müdahalelerine meydan verilmeyerek bastırıldı ise de, Lübnan ile Suriye kaynaşmaları Fransa ile İngiltere'nin işe karışmaları yüzünden büyük bir siyasî problem hâlini alarak devleti uzun yıllar uğraştırdı. Mehmet Ali Paşa harplerine son verilerek Mısır meselesinin çözülmesinden sonra, Lübnan isyanları Şark Meselesi'nin konusunu teşkil etti.
Lübnan eyaletinin merkezinden geçen Lübnan Dağı yerli kabilelerin oturağı idi. Dürzî ve Marunî olarak isimlendirilen bu kabileler, Bâb-ı âlî'nin hükümranlığını tanımakta, fakat yerli Şahap ailesi tarafından idare edilmekte idi. Mehmet Ali Paşa ordularının Suriye ve Lübnan'da bulundukları sıralarda, bu kabileler, bazen Mehmet Ali Paşadan, bazen de padişahtan yana çıkmışlardı. Osmanlı-Mısır harbinin son safhasında Lübnanlılar Osmanlı-İngiliz harbine katılarak, Mehmet Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşaya karşı silâha sarıldılar. Fakat Lübnanlıların başı Emir Beşîr kuvvetli ve otoriter bir şahsiyetti. Günün birinde Mehmet Ali Paşanın Mısır'da yaptığı gibi, Lübnan'da Osmanlı hükûmetine baş kaldırması mümkündü. Emir Beşîr zaten Bâb-ı âlî ile iyi geçinmek niyetinde olmadığından, İngilizlere sığındı. Onlar da kendisini Malta'da oturmaya mecbur ettiler. Bunun üzerine Bâb-ı âlî Emir Beşîr'in yerine oğulları arasında en iktidarsızı olan Emîr Kasım'ı Lübnan hâkimi tayin etti. Bâb-ı âlî bu fırsattan faydalanarak, Tanzimat-ı Hayriye'yi Lübnan'da kurmaya da teşebbüs etti. Cemaatlerin büyüklerinden Hâkim Emir Kasım'ın başkanlığında bir divan kuruldu. Bu divan, Tanzimat'ın geliştirilmesini sağlayacak ve kontrol edecekti. Lübnanlılar bu teşkilâtı beğenmediler ve isyan ettiler. Bâb-ı âlî Emir Kasım'ı azlederek yerine Macarlı Ömer Paşayı Lübnan'da emir tayin etti. Bu tayinle Lübnanlıların muhtariyeti sona ermiş oluyordu. İsyan bununla yatışmadı. Asiler yabancı devletlere başvurdular. Bu suretle Lübnan isyanı da devletler arası siyasî bir şekil aldı.
Lübnan isyanı karşısında en büyük tepki Fransa tarafından gösterildi. Fransa, Haçlı seferleri zamanından beri Suriye ve Lübnan ile ilgili bulunuyor ve kendisini koyu Katolik olan Marunîlerin hâmisi sayıyordu. Fransa hükûmeti, Mehmet Ali Paşa davasının Londra'da İngiltere düşüncesine uygun şekilde çözülmüş olmasından memnun değildi. Lübnan isyanında Marunîlerin himayesini üzerine almakla hem İngiltere'den intikam almayı, hem de Lübnan'da Fransız nüfusunu kuvvetlendirmeyi düşünüyordu.
İngiltere'ye gelince, Mehmet Ali Paşa isyanından beri Suriye ve Lübnan ile alâkadar olmaya başlamıştı. İngilizler, Suriye ve Lübnan'ı siyaset bakımından olduğu kadar ticaret bakımından

da önemli sayıyorlardı. Bu yerler, Hindistan'a giden ticaret yollarının üzerinde olduğundan başka, Doğu Akdeniz ticaretinin de kilidi sayılabilirdi. İngiliz hükûmeti, Mehmet Ali Paşanın Suriye'ye yerleşmemesi için Osmanlı İmparatorluğu'na, bu düşünce ile yardım etmişti. Mehmet Ali problemi çözüldükten sonra, Fransa'nın Suriye ve Lübnan'da nüfuzunun yayılmasına da bu düşünce ile engel olmaya kalkıştı.
İngilizler, Doğu'da dinin oynadığı rolün önemini kavramış olduklarından Suriye ve Lübnan'da politika silâhından başka din silâhıyla da Fransa'yı zayıflatmak istediler. Bunun için de kuvvetli bir Protestanlık propagandasına başladılar. Propaganda merkezi olarak, 1842'de Kudüs'te bir Protestan kilisesi kuruldu. İngilizler, Alman ve Amerikan Protestan misyonerleri Suriye ve Lübnan'ın her tarafına yayılmaya başladılar. Protestanlık, az zamanda büyük ilerlemeler kaydetti. Marunîler koyu Katolik oldukları için, Protestanlık propagandaları karşısında lâkayıt (ilgisiz) kaldılar. Fakat dinin inanç kaidelerinden ziyade şekle bağlı kalan Dürzîler, Protestanlığı kabul etmeye başlayarak İngiltere'nin himayesine girdiler.
Macar Ömer Paşanın Lübnan Emirliğine getirilmesini Fransa protesto ederek, Şahap ailesinin haklarını müdafaa etmeye koyuldu. İngiltere, Dürzîlerin hâmisi (koruyucusu) sıfatıyla işe karıştı. Osmanlı hükûmeti, Macar Ömer Paşayı azlederek Lübnan için yeni bir idare usulü kabul etti. Buna göre Lübnan, Sayda valisine bağlı olmak üzere, biri Dürzî diğeri Marunî olarak, iki kaymakam tarafından idare edilecekti. Fakat bu idare şekli de beklenen yatışmayı sağlayamadı. Dürzî kaymakamının idare bölgesinde pek çok Marunînin bulunması, şikâyetlerin başlıca sebebi idi. Bu bölgedeki Katolik Marunîler, Müslüman Dürzîlerin baskınına maruz kalıyorlardı.
Beş büyük devlet elçilerinin müdahalesi üzerine Bâb-ı âlî, Lübnan'a olağanüstü yetki ile Şekip Efendi'yi gönderdi. Uzun incelemelerden sonra Şekip Efendi, Arabistan ordusu mareşali Namık Paşa ile görüşerek, aşağıdaki tedbirleri yürürlüğe koymayı kararlaştırdı:
"Halkın elinde mevcut silâhlar toplanacak; 1844'te patlak veren isyana karışanlar affedilecek; vergi genel bir değer üzerinden alınacak; isyanda malları yağma edilenlere tazminat verilecek."
Silâhların toplanmasında halkın mukavemetine rastlandı. Marunîlerin ve Dürzîlerin başkanları mukavemeti teşkilâtlandırdılar. Bunun üzerine kaymakamlarla başkan ve şahıslardan birçoğu yakalandı.
Bu olaylar karşısında Fransa, Suriye sahillerini abluka ederek, karaya asker çıkaracağını bildirdi. Lübnan olayları, kötü maksatlarla, asılsız bir şekilde Avrupa'ya da yayıldı. Fransız konsolosunun tevkif edilmiş olduğu şayiaları çıkarıldı. Umumî efkâr derhal Türkler aleyhine döndü. Bâb-ı âlî bu durumdan ürktü. Şekip Efendi Dışişleri Bakanlığı'ndan azledildi. Lübnan'da silâh toplama işi bırakıldı. Mahpus kaymakamlar ve başkanlar tahliye edildi. Yeni bir idare şekli 1846'da kuruldu. Buna göre kaymakamlardan her birinin başkanlığında idare, adalet ve mal yetkileri olan ve 10 üyeden kurulan birer meclis teşkil edildi. Bu meclislerde Hristiyanlar çoğunluğu alacaktı (4 İslâm karşı 6 Hristiyan). Bu sistem, Marunîler ile Müslümanları tam manasıyla barıştıramadı ise de, 1860'a kadar Lübnan'a bir barış durumu sağladı.
Lübnan problemi Osmanlı İmparatorluğu işlerine Fransa ve İngiltere'nin sözde dinî menfaatlerini korumak maksadıyla, fakat gerçekte siyaset ve iktisat amaçlarıyla yaptıkları, devletler haklarına aykırı bir müdahaledir. Bu müdahale, 1852'de Rusya'nın Ortodokslar lehine imtiyazlar istemesi hususunda işine yarayacaktır.

## V. MACAR MÜLTECİLERİ PROBLEMİ

Fransa'da 1848'de yapılan devrim, siyasî olduğu kadar içtimaî bir karakter de taşıyordu. O zamana kadar siyaset hakları kazanmak için çalışan sınıflar arasında ismi görünmeyen bir sınıf meydana çıktı: İşçi sınıfı. Fransa'da 1848 devrimi ile meşrutiyet krallığının temsilcisi

olan Lui Filip devrildi ve krallık yerine Cumhuriyet ilân edildi. Genel seçimler başlayıncaya kadar Fransa'yı idare etmek için bir geçici cumhuriyet hükûmeti kuruldu. Bu hükûmet, dünyaya yayımladığı bir beyanname ile, milliyetçilik hareketlerini destekleyeceğini bildirdi. Avrupa'nın birçok memleketinde siyasî ve içtimaî haklar kazanmak için yıllardan beri çalışmakta olan teşekküller hükümdarlarına karşı baş kaldırdılar. Az zamanda İspanya, İtalya, İrlanda, Belçika, Hollanda, Avusturya ve Macaristan'da ayaklanmalar oldu.
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki ayaklanmalar Viyana'da başladı ve hızla gelişerek Macaristan'a yayıldı.
Macarların Avusturya İmparatorluğu'nda Alman olmayan tebaa arasında özel durumları vardı. Bir nevi muhtariyet idaresinden uzun zamandan beri faydalanıyorlardı. Avusturya imparatoru aynı zamanda Macaristan kralı idi ve bu unvanı taşıdığı için Macar anayasasının hükümlerine uymak zorunda idi.
1848'de Macarlar, kendilerine mahsus olmak üzere, yalnız Macarlardan kurulan bir kabine istediler. İmparator Ferdinand, ilkin bu isteği yerine getirdi. Fakat sonradan yaptığına pişman oldu. Verdiği sözü tesirsiz bırakmak için, bir Hırvatı Macaristan'a başkomutan olarak gönderdi. Macarlar bunu bir hakaret saydılar. İmparatora karşı koymak için Louis Kossuth'un etrafında toplanarak isyan ettiler. Avusturyalılar Peşte'den kovuldu. İmparator Ferdinand'ın tahttan çekilmesi üzerine, yerine geçen Fransuva-Jozef'i Macarlar tanımak istemediler. Bunun üzerine yeni imparator bir beyanname ile (4 Mart 1849) Macaristan'ı Avusturya'ya ilhak etti. Macar diyet meclisi ilhakı tanımadıktan başka Macar Cumhuriyeti'nin istiklâlini ilân etti. Louis Kossuth cumhurbaşkanı seçildi. Bundan sonra Macarlar, Avusturyalılara karşı düzenli ve başarılı bir savaş yapmaya başladılar. Fakat Avusturya, Macarların hakkından gelmek için Rusya ile bir anlaşma yaptı. 200.000 kişilik bir Rus ordusu Macarların üzerine yürüyünce, Macarlar dayanamadılar. Birçokları Türk topraklarına sığındılar. Avusturya hükûmeti, sığınanların geri verilmesini istedi. Bâb-ı âlî vermedi. Bunun üzerine Macar mültecileri problemi gelişmeye başladı.
Macar mültecileri problemi gelişirken, Fransız devriminin Eflâk ve Buğdan'da da tepkileri görüldü. Buğdan'da bağımsızlığa ve Eflâk ile Buğdan'ın birleşmesine taraftar olanlar ayaklanarak, maksatlarını gerçekleştirmek istediler. Ayaklanma, Gospodar Mihail Sturza tarafından pek çabuk bastırıldı. Fakat Eflâk'ta bağımsızlık taraftarı bir anayasa yayımlamaya muvaffak (başarılı) oldular. Sturza bu hareketi önleyemediğinden, çekilmek zorunda kaldı. Ayaklananlar, geçici bir hükûmet kurmaya muvaffak oldular. Geçici hükûmet, Rusya'nın egemenliği altına geçmekten ise bazı hususlarda Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak istiyordu. İstanbul'da ayaklananlarla anlaşmaya varılması için bir eğilim vardı. Fakat Rusya'nın yaptığı baskı üzerine Bâb-ı âlî Eflâk olaylarını tanımadığını ilân etti.
Rusya, sınırları dibinde devrim prensiplerinin gerçekleşmesine taraftar olmadığı için, Eflâk ve Buğdan'ın kuzey tarafını işgal etti. Osmanlı orduları Eflâk ve Buğdan'ın güneyine girdiler. Osmanlı hükûmeti, geçici olacağı hususunda teminat verilen Rus istilâsının hangi sınırlara kadar uzanacağını görüşmek için Divan-ı Hümâyun Âmedîsi Fuat Efendi'yi Sen-Petersburg'a gönderdi ve Petersburg Konvansiyonu imzalanarak Eflâk ve Buğdan anlaşmazlığı çözüldü. Bu anlaşmaya göre: Rusya imparatoru ile Osmanlı padişahı, Eflâk ve Buğdan'ı devrimci prensiplerden ve anarşi hareketlerinden korumak için beraber çalışmayı kabul ediyorlar. Eflâk ve Buğdan Gospodarlığı'na Osmanlı hükûmeti ile Rus hükûmeti arasında kararlaştırılacak namzetler (adaylar), yedi yıl için padişah tarafından tayin edilecekler. Eflâk ve Buğdan'ı sarsmış olan devrimci hareketlerin izleri tamamen silininceye kadar Osmanlılar ve Ruslar yirmi beş bin ile otuz bin kişi arasında kuvvet bulundurabilecekler, fakat güvenlik tamamen kurulduktan sonra bu kuvvetler Eflâk ve Buğdan hudutlarının dışına çekilecekler. Asayişin sağlanması için yerlilerden kurulan bir milis ordusundan faydalanılacak. Bu hükûmetlerden başka, önceden Eflâk ve Buğdan'da kurulmuş olan meclis-i umumîler kaldırıldı. Devrim hareketlerinden önceki gospodarlar tekrar yerlerine getirildi.

Rusya'nın Eflâk ve Buğdan'daki bu müdahalesi, oradaki nüfuzunun artmasına ve Osmanlı nüfuzusunun silinmesine geniş ölçüde tesir etti.
Türkler, Macar isyanları karşısında ilkin şiddetli bir alâka gösterdiler. Macarların, Hristiyan olmakla beraber, Türklerle ırk bakımından akraba oldukları, Avrupa'yı gören ve tanıyan gençler tarafından öğrenilmiş bulunuyordu. Bundan başka, Macaristan, Kanunî Sultan Süleyman devrinde bir Türk eyaleti idi. Sonradan, Avusturyalıların Türkler üzerine kazandıkları zaferlerin neticesi olarak, Avusturya egemenliğini tanımak zorunda kalmıştı. Osmanlı hükûmeti, Avusturya idaresinde bir Macaristan görmekten ise, egemen bir Macaristan tanımayı hem duygu, hem de çıkarları bakımından istemekte idi. Fakat bu isteğin gerçekleşmemesi mukadderdi (kaçınılmazdı). Rusların işe karışmaları yüzünden Macar şefleri, subayları ve erlerden bir kısmı Tuna'yı geçerek Türk misafirliğine sığındılar. Eski zamanlarda ataları da çok kere böyle hareket etmişlerdi. Türkiye onları bir an bile tereddüt göstermeden kabul etti. Hatta Macarlarla işbirliği yapmış olan Lehliler de hududa geldikleri vakit, onları da kabul etmekte tereddüt etmedi.
Avusturya, Macarların, hükümdarlarına baş kaldırmış asiler olduğunu ileri sürerek Belgrad muahedesinin on sekizinci maddesi gereğince iadelerini istedi. Arkadan Rusya, kendi tebaası olan Leh mültecilerinin geri verilmeleri yolunda ısrarlarda bulunmaya başladı.
Osmanlı hükûmeti, mültecilerin eşkıyalar olduğu yolundaki Rus ve Avusturya izahını kabul etmediği için, onları iade etmeye yanaşmadı. Bunun üzerine Sen-Petersburg ve Viyana hükûmetleri, ültimatom karakteri taşıyan notalar gönderdiler. Şayet mülteciler geri verilmezse siyasî münasebetlerimizi keseriz, tehdidini savurdular. Osmanlı Devleti, bu istek karşısında haklı bir yol tutmak için Macar mültecilerine İslâm olmayı teklif etti. Çoğu kabul ettiler ve bu suretle mültecilerin iadesi hakkında muahedelerde mevcut hükümlerin şümulü dışına çıkıldı. Fakat Osmanlı Devleti'nin İslâmlığı kabul etmiş olanlara yüksek subay rütbeleriyle uygun unvanlar ve ödevler vermesi, Avusturya'nın hiç hoşuna gitmedi. İngiltere ve Fransa'nın Bâb-ı âlî yanındaki elçileri, Bâb-ı âlî'nin mülteciler probleminde tuttuğu yolu haklı gördüklerini ilân ettiler. Macar ve Leh mültecileri problemi böylece devletlerarası bir hüviyet kazanmış oldu. Problem ilk bakışta ideolojikti. Rusya ve Avusturya, milliyetçilik prensiplerine dayanarak ayaklananları eşkıya sanmakta, İngiltere ile Fransa ise, aynı adamları kutsal bir davanın önderleri olarak tanımakta idi.
Osmanlı Devleti, imparatorluk yapısı bakımından, İngiltere ile Fransa'dan çok Rusya ile Avusturya'ya benziyordu. Onda da türlü milletlere mensup topluluklar vardı. Milliyetçilik isyanları zaten on dokuzuncu yüzyılın başlangıcından beri Türk topraklarında yayılmakta ve hatta meyve vermekte idi. Böyle olmasına rağmen, genel siyaset icapları, Osmanlı Devleti'ni İngiltere ile Fransa'ya daha bağlı bulunmaya zorlamakta idi. Zaten mültecileri geri vermek, egemen bir devletin şeref ve haysiyeti ile de uzlaşma kabul etmeyen bir hareketti. Bu sebepledir ki Osmanlı hükûmeti, mültecileri geri vermemeye ve gerekirse bunun için Avusturya ile Rusya'ya karşı koymaya karar verdi. Rusya ve Avusturya bunun üzerine elçilerini İstanbul'dan geri çağırdılar.
Bâb-ı âlî, Avrupa'da yayımladığı bir rapor ile, merhamet ve insanlıktan doğan duygularla, mültecileri savunma hususunda yapmakta olduğu fedakârlığı belirtti.
Raporun yayımlanması, Avrupa umumî efkârında büyük tepkiler yarattı. İngiltere ve Fransa'da Türkiye lehinde gösteriler oldu. O kadar ki, Londra'da Türk elçisi Mozorus Paşaya sokakta rastlayan İngiliz gençleri, atları sökerek sefarethaneye kadar arabasını kendileri çektiler.
Lord Palmerston, Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile siyasî münasebetlerini kesmeleri hakkında düşüncesini şöyle anlattı:
"Ben öyle sanıyorum ki, iki imparatorluk sefirleri tarafından yapılan bu teşebbüs göz korkutmak için bir oyundur.

"Fakat ne olursa olsun, İngiltere ile Fransa'nın padişaha samimî ve azimli yardımda bulunmaları ve Rusya ile Avusturya devletlerine icabında Türk'ü savunacak dostlar olduklarını göstermelidirler."
İngiltere hükûmeti, içinde yirmi bin kadar asker bulunan bir donanmayı her ihtimale karşı ilk yardım olarak Bâb-ı âlî'nin hizmetine koymaya hazır olduğunu bildirdi. Bundan başka, Fransa'nın da yardım hareketine iştirak etmesi için teşebbüslerde bulundu.
Bâb-ı âlî'nin azimli durumu, Fuat Efendi'nin (Paşanın) Neselrod ve çar ile görüşmesi, İngiltere ve Fransa'nın Bâb-ı âlî'ye yardım etmeye karar vermeleri, Avrupa umumî efkârının Rusya ve Avusturya aleyhine dönmesi, bu son iki devleti Osmanlı İmparatorluğu ile münasebetlerini yeniden kurmaya sevk etti. Mültecilerden isteyenlerin, hayatlarına dokunulmayacağına dair ilgili devletlerden teminat alındıktan sonra memleketlerine dönmelerine müsaade edildi. İslâmlığı kabul edenler Türkiye'de yerleştiler. Büyük rütbeli olan Macarlar orduda ve idarede çalışmaya davet edildiler.
Macar mültecileri probleminin bu şekilde çözülmesinden Rusya hiç hoşlanmadı; Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmasına bu vesile ile de şahit oldu. Sen-Petersburg hükûmetinin, Bâb-ı âlî'yi Rus düşmanı devletler blokunda görmeye katlanmayacağı pek tabiî idi. Mülteciler meselesinin çözülmesinden iki yıl sonra Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu İngiltere ile taksime teşebbüs etmesi, muvaffak olamayınca da onu himayesi altına almak istemesi, arkasından da Kırım muharebesinin çıkması bunun bir neticesidir.

## VI. KIRIM MUHAREBESİ

Mehmet Ali Paşanın isyanı ile ortaya çıkmış olan Mısır probleminin kesin olarak çözülmesinden Kırım muharebesinin arifesine kadar uzanan devir, Osmanlı İmparatorluğu için, on iki yıllık bir barış devridir. Her ne kadar bu müddet içinde Rumeli'de ve Suriye ile Lübnan'da birtakım isyanlar çıktı ise de, bunlar, hükûmetin köklü ıslahat yapmasına engel olamadılar. Mustafa Reşit Paşanın 1839'da Gülhane'de okuduğu hatt-ı hümâyun ile başlayan Tanzimat, İstanbul'dan başlayarak yavaş yavaş bütün eyaletlerde ve bu arada Bosna, Bulgaristan ve Mısır'da bile yürütüldü; öyle ki, Osmanlı İmparatorluğu idare, asker, adalet, mal ve eğitim alanında Avrupalı bir devlet halini almaya başladı.
Osmanlı Devleti'nin kendini toparlamak için harcadığı bu gayret, kendisine Avrupa büyük devletlerinden İngiltere ile Fransa'nın sempatisini kazandırdı. Osmanlı diplomatları bundan faydalanmaya çalıştılar. Bâb-ı âlî'nin dış siyasette yüzyıllarca takip etmiş olduğu kendi kendine yeterlik prensibi bırakıldı. Türkiye'ye karşı tahrip edici siyasetleri olan Rusya ile Avusturya'ya karşı bu iki devlete düşman olan İngiltere ile Fransa'nın dostluğu ve yardımı sağlandı. Bu suretle Avrupa devletler arası münasebetlerinde pasif bir Osmanlı politikası yerine, dinamik bir politika geçmeye başladı.
1848'de Fransa devrimi birçok Avrupa devletlerinin iç yapılarında, isyanlarla sarsılmalar olurken Osmanlı Devleti, bu isyanlardan uzak kalmış sayılabilirdi. Eflâk, Buğdan ayaklanmaları neticesiz kalmıştı. Macar mültecileri yüzünden Osmanlı hükûmeti ile Rusya ve Avusturya arasında münasebetlerin kesilmesi endişeli bir durum yarattı ise de, bu durum, Türklerin insaniyetçi duygularla hareketlerinin bir örneği olduğu için, Avrupa umumî efkârında çıkarlarına geniş ölçüde bir fikir cereyanının doğmasına vesile oldu. Sözün kısası, Kırım harbi arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu, kendi hakkında kötü niyetlerle teşhis koymak isteyenler için cesaret verici değildi. İmparatorlukta her şey iyi ve düzelmiş değildi. Fakat her şeyi düzene koyma işi gelişmeye başlamıştı.
İmparatorluğun böyle bir durumda olmasına rağmen, Rusya, onun hastalığını kesin saymakta ve ölümünü yakın görmekte idi.

Rusya'nın düşüncelerini Çar Nikola I sembolleştiriyordu. Harbin arifesinde Rusya'nın devletler arası durumu kuvvetli idi. Avrupa'da 1848 Fransız devriminin tepkilerini görmeyen biricik büyük devlet Rusya idi. Çar Nikola, Lehistan'da başlayan bir isyanı hızla bastırdıktan sonra, Avusturya'nın yardımına koşmuş ve Macar isyanının bastırılmasına esaslı yardımda bulunmuştu. Bundan başka, Eflâk ve Buğdan'ın kuzey bölümünü istilâ ederek devrimci hareketlerin orada gelişmesine de engel olmuştu. Bu başarılardan cesaret alan Rus Çarı, Avrupa'ya düşüncelerini kabul ettirebileceğini sanıyordu. Çarın başlıca düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatı ile ilgili idi.

Çar, din duyguları son derece kuvvetli bir devlet adamı idi; bu sebeple kendisini Grek (Yunan) kilisesinin başı sayıyordu. Türklere karşı bir haçlı hükümdarın taşıdığı hislerle dolu idi. Küçük Kaynarca muahedesinin Türkiye'de büyük Grek tebaa üzerinde, Rus Çar'ına bir himaye hakkı tanıdığını iddia ediyordu. Hâlbuki bu muahede yalnız İstanbul'da kurulan Rus kilisesi hakkında böyle bir hüküm taşımakta idi.

Yunan isyanları yüzünden çıkan Osmanlı-Rus harbinde Rus ordularının Edirne'ye kadar gelmeleri, çarın ihtiraslarını son derece körüklemişti. Nikola I, yalnız Ortodoks tebaanın hâmisi (koruyucusu) olmakla da kalmayarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâmisi olmayı da kurdu. Rus Başvekili Neselrod'un şu mektubu çarın düşüncesini açıklamaktadır:

"Bu muharebede (1828-29) Osmanlı başkentine kadar ilerleyip, Osmanlı Devleti'ni ezmek elimizde idi. Avrupa kıtasında Osmanlı Devleti'ni büsbütün bitirmek isteseydik, hiçbir devlet mâni olmayacak, hiçbir tehlike bizi korkutmayacak idi. Lâkin imparatorun düşüncesi Osmanlı Devleti'nin bizim himayemiz altında yaşayabilecek bir hâle konulmasıdır. Bu memleketimizi yeni fetihlerle genişletmek, yahut onun yerine sonraları bizimle rekabet edebilecek birtakım hükûmetler kurmaktan daha hayırlıdır.

"Biz Osmanlı Devleti'ni yok etmek istemedikten başka, onu bugünkü durumunda tutmak sebeplerini araştırmaktayız. Mademki bu devlet, ancak bize tâbi olmakla faydalı olabilir, biz de ondan taahhütlerini tam olarak yerine getirmesini ve bütün isteklerimizi hemen yürürlüğe koymasını isteyebiliriz."

Çar, Mehmet Ali Paşa ile yapılan harbin birinci safhasına bu düşünce ile karıştı ve Osmanlı İmparatorluğu'na yardım maksadıyla onunla Hünkâr İskelesi muahedesini imzaladı (1833). Fakat bu tarihten sonra Osmanlı hükûmeti yavaş yavaş kurtulmak istedi. Rusya, Osmanlı politikasının Fransa ile İngiltere tarafına kayışını göz önünden kaçırmadı. Hele Tanzimat düzeninin başlaması ve düzeni yapan Osmanlı devlet adamlarının İngiltere ile Fransa'ya bağlılıkları, Çar Nikola'nın hoşnutsuzluğunu son kerteye getirdi; Osmanlı İmparatorluğu'nu taksim etmeye veyahut himayesi altına almaya karar verdi. Bu iş için Türkiye'nin durumunu oldukça elverişli görüyordu. Eflâk ve Buğdan, egemenliklerini kazanmak için fırsat bekliyorlardı. Karadağ zaten bir dereceye kadar bağımsız idi. Bulgarlar arasında milliyetçilik kaynaşmaları, Rus ajanlarının tesiriyle bir müddetten beri başlamıştı. Suriye ve Lübnan'da ayaklanmalar kronik bir hâl almıştı.

Rusya'nın, bu durumdan faydalanmasına Avrupa devletleri de engel olamayacaktı. Çünkü 1848 Fransız devrimi, birçok devletleri, iç yapılarında, sarsmış bulunuyordu. Fransa hükûmeti, siyasî buhranın birinden çıkıyor, diğerine giriyordu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, kendi varlığını milliyetçilik ve liberal ayaklanmalarla tehlikeye düşmüş görüyordu. Prusya da Avusturya'nın durumunda idi. Zaten bu devletin Osmanlı İmparatorluğu'nda belli başlı çıkarı da yoktu. Kala kala Avrupa devletlerinden İngiltere kalıyordu. İngiltere, Osmanlı topraklarının tamlığına taraftardı. Bunu Rusya da biliyordu. Fakat Çar, İngiltere ile anlaşmak ümidini kaybetmemişti. İngiltere, Rusya'yı Osmanlı topraklarının paylaşılması için yapılacak bir teklifi kabul eder sanıyordu. Realist bir politika için zaman ve şartlara uymak mademki realist bir prensipti, İngiltere ile Rusya anlaşabilirdi. Bu düşünceler, çarı İngiltere ile anlaşma aramaya zorladı.

Boğazlar meselesinin 1841'de Londra muahedesiyle Rusya'nın çıkarına uygun olarak çözülmesi, Rusya ile İngiltere'yi uzun zamandan beri ayıran problemi ortadan kaldırmıştı. Ruslar, İngilizlerle "Şark Meselesi"nde geniş bir anlaşmaya varılabileceği ümidini taşımaya başladılar. 1844'te Çar Nikola, İngiliz başvekilinin telkini ile İngiltere'yi ziyaret etti. Bu ziyaretinde, Rusya ile İngiltere'nin Türkiye'de Hristiyan tebaa çıkarına elbirliği ile çalışmaları gereğini öne sürdü. İngiliz hükûmeti çarın düşüncesini kabul etmediği gibi, ret de etmedi. Rus-İngiliz dostluğu nazarî olarak 1848'e kadar sürdü.
Rus ordularının Macar ve Leh asileri üzerine insafsızca yürümeleri, Eflâk ve Buğdan'a girmeleri, Rusya'nın, Macar mültecilerini Bâb-ı âlî'den geri istemesi, buna karşılık İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin mülteciler hakkındaki cesaretli hareketini tasvip etmesi, donanmasını Çanakkale Boğazı önlerine göndermesi; Sen-Petersburg ile Londra'nın arasını açtı. İngiltere'de kamuoyu Ruslar aleyhine dönmeye başladı. Rus genişlemesinin İngiliz hayatî menfaatleri için bir tehlike teşkil etmekte olduğu yolunda açıklamalar yapıldı. Lord J. Rusel bir nutkunda, "Eğer Rusya'yı Tuna üzerinde durduramazsak, günün birinde İndus kıyılarında durdurmak zorunda kalacağız" dedi. İngiletre'nin İstanbul'daki elçisi Stratford Redcliffe aynı düşüncede idi.
İngilizler, bu düşüncede olmalarına rağmen, Çar Nikola, İngiltere ile Osmanlı toprakları üzerinde görüşmeye karar verdi. 9 Ocak 1853'te Sen-Petersburg'un kış sarayında verilen bir baloda İngiliz elçisi Sir George Hamilton Seymour'a yaklaşarak şunları söyledi:
"İngiltere için beslediğim duyguları bilirsiniz. Bence iki hükûmetin, yani İngiliz hükûmeti ile hükûmetimin anlaşması esastır. Böyle bir anlaşmayı gerektiren şartlar hiçbir vakit bugünkü kadar önemli değildir.
"Biz anlaştıktan sonra, Batı Avrupa devletleri umurumda bile değil. Ne düşünürlerse düşünsünler, bence hiçbir değeri yok.
"Türkiye'ye gelince, bu bambaşka bir problemdir. Bu memleket buhranlı bir durumdadır. Başımıza pek çok işler çıkarabilir."
İngiliz elçisi, çardan Türkiye hakkındaki düşüncelerini açıklamasını rica edince Nikola I şöyle devam etti:
"Kollarımız arasında hasta bir adam var. Çok hasta. Size açıkça söylemeliyim ki, gereken bütün tedbirleri almadan önce onu günün birinde kaybetmemiz büyük felâket olacaktır.
"Türkiye ansızın ölebilir. Bu takdirde üzerimizde kalacaktır. Ölüleri diriltemeyiz. Türkiye ölünce, bir daha dirilmemek üzere ölecektir. İşte bunun içindir ki size soruyorum: Böyle bir olay karşısında kargaşalık, anarşi ve hatta bir Avrupa harbi karşısında kalmaktansa, önceden tedbirler almak daha akıllıca bir hareket olmaz mı?"
Elçi şu cevabı verdi:
"Niçin daima Türkiye'nin öleceğini hesaba katarak bu felâketten önce veya sonra tedbirler almayı düşünmeli? Niçin hastayı tedavi etmeyi düşünmemeli?"
Çar, elçinin bu sözlerinden ümitsizliğe düşmeyerek, Osmanlı topraklarının paylaşılması yolundaki plânını açığa vurdu:
"İstanbul'un Ruslar tarafından devamlı bir işgalini isteyecek değilim. Fakat bu şehrin Fransızlar, İngilizler veyahut başkaları tarafından işgal edilmesine de razı olamam.
"Eflâk ve Buğdan bugün fiilen himayem altında bulunuyor. Bu durum devam edebilir. Sırbistan ve Bulgaristan da himayem altına girebilirler. Mısır'ın İngiltere için önemini takdir ediyorum. Bu yerle Girit adası da pekâlâ İngiliz hâkimiyetine girebilir."
İngiltere hükûmeti, çarın elçi tarafından bildirilen bu tekliflerini açık bir dil ile reddetti. Çar, bunun üzerine hasta adamın mirası hakkında tek başına tedbirler almaya kalkıştı. Hareket noktası olarak da Kutsal Yerler problemini ele aldı.
İsa'nın doğduğu, büyüdüğü Hristiyanlık dinini ilk yaydığı, sonraları çarmıha gerilerek öldürüldüğü yerlerin Kudüs ve dolaylarında bulunması, Meryem'in de aynı yerlerde yaşamış olması sebebiyle, Hristiyanlar pek eski zamanlardan beri buralarda birçok kilise yapmış, bir

hayli ziyaret ve tören yerleri kurmuşlardı. Bundan başka, bir aralık Kudüs'ü Müslümanların elinden almak için yapılan Haçlı seferleri neticesinde kurulan Hristiyan devletlerinin başında bulunmuş olan kralların mezarları da Kudüs'te idi.
Din değeri taşıyan bütün bu anıt ve tapınakların korunması, yönetilmesi ve onarılması, Hristiyanlar için çok şerefli ve önemli bir işti. Böyle olduğu için de Ortodokslarla Lâtinler arasında Kutsal Yerler üzerinde devamlı bir rekabet sürüp gidiyordu. Bu, Hristiyanlık için bir kepazelik, Müslümanlar için ise bir alay konusu idi. Kudüs'e sahip devlet için de sonu gelmeyen üzüntülü bir problem teşkil ediyordu. Kutsal Yerler genel olarak şunlardı:
Kamame kilisesi,
İsa'nın kabri,
Meryem'in türbesi ve bitişiğindeki bahçe,
Beyt ül-Lahim'deki büyük kilise,
Tahun ül-Atik isimli alan ve oradaki mahzenler,
Mağarat ül-Reate ve etrafındaki arazi,
İsa'nın mezarı sanılan yer ve etrafı,
Mağarat ül-Mehd,
Hacer-i Mugtesil
Osmanlı Devleti, Ortodoks kilisesinin başı bulunan Rum patriğinin başkenti İstanbul'a yerleştiği günden başlayarak, Kutsal Yerler problemini miras aldı.
Yukarıda sayılan yerlerden her birinin bir kısmı üzerinde Ortodoksların, bir kısmı üzerinde Lâtinlerin, bir kısmı üzerinde de Ermenilerin hak ve imtiyazları vardı. Bunlar menşur ve fermanlarla tanınmış, genişletilmiş veya onanmıştı. 1455'te Kudüs Rum patriği İstanbul'a gelerek Halife Ömer'in, kutsal problemler hakkında Ortodokslara haklar tanıyan bir yazısını Fatih'e göstermiş ve haklarını tanıtmıştı.
Fatih'ten sonra Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman, Rum ve Ermenilere yeni menşurlar vererek, Kutsal Yerlerdeki imtiyazlarını ve haklarını tanıdılar. Rum ve Ermenilere gösterilen bu teveccüh, Katoliklere ağır geldi. Türlü vakitlerde Ortodokslarla kavga çıkardılar. Murat IV devrinde yer alan bir anlaşmazlığı Kudüs mahkemesi çözemediğinden, İstanbul'da şeyhülislâm Yahya Efendi, vezirler ve kazaskerler tarafından kurulan özel bir divan inceleyerek Ortodoksların çıkarına uygun olan şu hükümlere bağladı:
"Kamame içinde vâki Mugtesil ve Mevled-i İsa Aleyhisselâm, ki Beyt ül-Lahim denmekle meşhurdur, bahçeleri ve kemerleri ve patrikliğine tâbi gülgüleleri ve şamdan ve kanadili ve şimal ve kıble taraflarında iki kapının miftahları dahi yedlerinde bulunan temessükât mucibince tasarruflarında iken mukaddema bir tarik ile Frenk rahipleri dahleylediklerinden keyfiyet Âsitane-i Saadet'te bilfiil şeyhülislâm Yahya Efendi ve vüzera-i izâm ve kazaskerler hazeratı taraflarından tetkik olunarak olbabda verilen ilâm mucibince Sultan Ahmet Han tâbe serah câmi-i şerîfine kadîmi veçhile beher sene bin kuruş riyal verilmek üzere zikrolunan Beyt ül-Lahim kilisesi ve tevabii kemerleri ve bahçe ve Kamame vesair tevâbi ve levahıkiyle Rum taifesi rühbanlarına zabt ve kadimüleyyamdan beru Rum rühbanlarında olan anahtarları Frenk rühbanlarının ellerinden alıp geru Rum rühbanlarına ve Kudüs-i şerîfte vâki Rum patriklerine teslim ettirilüp minba'de vaz'-ı kadime mugayir ve emr-i şerîfe muhalif Frenk rahiplerine dahl ve taarruz ettirilmeyüp ve ziyaret murad eylediklerinde Rum patriği izin ve rızasiyle ziyaret ettirilmek."
1644 ve 1657'de Ortodokslarla Katolikler ve Ortodokslarla Ermeniler arasında yeni anlaşmazlıklar çıktı. Bunlar da, evvelkiler gibi, İstanbul'da incelendi ve Ortodoksların çıkarına uygun şekilde çözüldü.
Katoliklerle Ortodokslar arasında yer alan anlaşmazlıkların hep Ortodokslar çıkarına çözülmesi, Kanunî Süleyman devrinden beri Türklerle dost geçinen Fransa'yı ilgilendirdi. Fransa, Katoliklerin Kudüs kadılığından 1564'te başlamak üzere türlü tarihlerde almış oldukları hüccetlerle (*) kutsal yerlerde tanıtmış oldukları hak ve imtiyazları, Köprülü Fazıl

Ahmet Paşa zamanında (1673) yenilemeye muvaffak olduğu kapitülâsyonlarda, şu hükmü koydurarak belirtmeye muvaffak oldu:
"Kudüs-i şerîf ziyaretine gelüp gidenlere ve Kamame nam kilisede olan rahiplere dahl ve taarruz olunmıya ve Kudüs-i şerîf ziyaretine evvelden varageldikleri üzere varup gelüp rencide olunmayalar ve Kudüs-i şerîf'in dahilinde ve haricinde ve Kamame nam kilisede kadimden ola geldiği üzre temekkün eyleyen Frenk rahiplerinin hâlâ sâkin olup ellerinde olan ziyaretgâhlarına kemakân Frenk rahiplerinin ellerinde olup kimesne dahleylemeye."
1740'ta kapitülâsyonlar son defa yenilenerek ve bu sefer tasnif edilmek suretiyle kesin bir şekle bağlandığı vakit, Katoliklerin kutsal yerlerdeki imtiyazları açıklanarak onandı. Fransa büyük devrimi esnasında, Fransa hükûmetleri lâik prensiplerin savcısı kesildiklerinden, kralların önceden politikalarına temel olarak almış oldukları Katolik çıkarlarını bir tarafa bıraktılar. Kutsal yerlerdeki Katolikler, bu yüzden hâmisiz kalmış oldu. Fakat Viyana Kongresi, devrim prensiplerini lânetleyince, Fransa'da krallık tekrar kuruldu. Fransa kralları, dedelerinin politika prensiplerini tekrar kabul ettikleri için, kapitülâsyonların Katolikler hakkında tanımış olduğu imtiyazlardan faydalanmak istediler (1846), fakat bu sefer karşılarında Ortodoksların müdafaasını üzerine almış olan Rusya'yı buldular.
Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak, başka devletlerle pay etmek veyahut onu himayesine almak yolundaki politikasında dinden de faydalanmaya karar vermişti. Rusya, Ortodoks idi. Osmanlı İmparatorluğu tebaasının da büyük kısmı Ortodoks kilisesine bağlı idi. Kutsal Yerlerdeki Ortodoks çıkarları ve hakları, Katoliklerinkinden çok eski idi. Bunu göz önünde bulunduran çar politikası, ilkin Rusya'yı Ortodoksların hâmisi durumuna getirmeye çalıştı. Kaynarca muahedesiyle (1774) İstanbul'da, Rusya elçisinin himayesinde olmak üzere bir Rus Ortodoks kilisesinin kurulmasıyla, Rus hacılarının serbestçe Kudüs'e seyahatlerini sağladı. Fransa büyük devrimi esnasında Fransa'nın lâik prensiplere dayanan bir politika gütmesi, Rusya için faydalı oldu. Rus çarları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks tebaanın hâmisi rolünü oynamaya başladılar. Bu suretle de Rusya Fransa'ya göre üstün bir durum sağlamış oldu. Bu hâl, 1848 devriminde cumhurbaşkanlığına seçilen Lui Napolyon'un kendisini imparator ilân etmesine kadar sürdü.
Lui Napolyon, cumhurbaşkanı seçildiği günden beri imparator olmayı kurmuştu. Bu işte Katolik partisinin büyük yardımını gördü. Bu partiyi mükâfatlandırmak, rejim değişikliği karşısında duraksamaya düşen kamuoyunu oyalamak ve Napolyon Bonapart devrinde Fransa'ya karşı kurulmuş olan siyasî cepheyi parçalamak için, Kutsal Yerler probleminden faydalanmak düşüncesiyle, Osmanlı hükûmetinden şu isteklerde bulundu:
"Beytül-Lâhim'in büyük kilisesi içine yeni bir yıldız konulması, mağaranın mefruşatının yenilenmesi, İsa'nın içinde doğmuş olduğu kilisede serbestçe hareket edilmesi, Meryem'in mezar ve türbesinde, Kutsal Taşta, İsa'nın mezarında Katolik haklarının tanınması, bundan başka, Frenk rahiplerinin Kamame kilisesinin kubbesini tamir ettirmek haklarına sahip olması ve bu kilisede mevcut eşyanın 1808 senesinde vaki yangından evvelki hâle konulması."
Fransa'nın bu istekleri, İstanbul'daki Avusturya, İspanya, Portekiz, iki Sicilya ve Toskana temsilcileri tarafından desteklendi.
Osmanlı hükûmeti, Ortodoks ve Lâtinlerin kutsal yerlerdeki hak ve imtiyazlarının açıklanması için ferman ve menşurların incelenmesini uygun bularak, karma bir komisyon kurdu. Bu komisyonda Fener Patrikhanesi'nden bir zatın bulunmasına Fransa itiraz etti. Rus Çarı da padişaha özel bir mektup göndererek, komisyonun kurulmasını protesto etti ve statükonun devamını diledi. Bâb-ı âlî, bunun üzerine, karma komisyonu dağıttı ve yerine Müslüman üyelerden kurulan bir komisyon kurarak işin incelenmesinde ısrar etti. Neticede şu kararlara varıldı:
"Lâtinlerin üzerinde hak iddia ettikleri ziyaret yerlerinin tam olarak kendilerine bırakılması yolundaki istekleri kabul edilmeyecek. Kamame kilisesinin büyük ve küçük kubbeleri hakkındaki istekler de kabul edilmeyecek. Büyük kubbe, Lâtinlerce olduğu kadar

Ortodokslarca da kutsal sayıldığından, bu iki mezhebe bağlı rahipler tarafından onarılacak. Küçük kubbe ise, eskiden olduğu gibi, Ortodokslarda kalacak. İsa'nın doğduğu yer üzerinde Lâtinler de Ortodokslar kadar hak sahibi olacak. Beytül-Lâhim büyük kilisesi için Katoliklerin ileri sürdükleri görüşler kabul edilmemekle beraber, bu kilisenin de ortak bir ziyaret yeri olduğu göz önünde tutularak, kilise kapılarının birer anahtarı ile mezbahın iki anahtarı Lâtinlere verilecek."
Bu kararlar Lâtinlerden çok Ortodoksların çıkarına uygun idi. Rumlar bundan şımardılar. Rus Çarı'nı, kararların alınmasında rol sahibi saydıkları için, onu kendilerinin bir hâmisi ve Avrupa siyasetinin bir hakemi gibi görmeye başladılar.
Napolyon III kutsal yerler probleminin umduğu gibi çözülmemesini çarın işe karışmasına yordu. Nikola I'in Fransa'daki rejim değişikliği münasebetiyle kendisine yolladığı mektupta, hükümdarların birbirlerine yazışırken kullandıkları "kardeşim" yerine "dostum" demesini de bir türlü unutamıyordu. Bu sebeplerden dolayı Rusya'ya çatmak için fırsat kollamaya başladı. Çar Nikola bu fırsatı, İstanbul'a Prens Mençikof'u olağanüstü elçi göndermekle yaratmış oldu. Çar, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak hususunda İngiltere de anlaşamayınca, bu imparatorluğu himayesi altına almayı düşündü. Zaten Selim III devrinde Mısır'ın Fransız ordusundan kurtarılmasında ve Mahmut II zamanında İstanbul'un Mısır kuvvetlerine karşı korunmasında, Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı yardımlarla, böyle bir himayeyi fiilî olarak sağlamış, fakat sonraları gelişen olayların tesiriyle elden kaçırmıştı. 1852'de Çar Nikola I yeni bir teşebbüs yapmak için genel durumu uygun buldu.
Prusya ve Avusturya, Rusya'nın dostu idi. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ittifaklarını sağlamak mümkün olmasa bile, dostça tarafsızlıklarını elde etmek ihtimali çoktu. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak tamlığına taraftar olduğunu Sen-Petersburg görüşmelerinde açıklamış bulunuyordu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu zararına gelişecek bir Rus hareketine karşı ne yapabilirdi? Coğrafya durumu, Londra hükûmetine, Osmanlı Devleti'ne kısa bir zamanda donanmadan başka kuvvetle yardımda bulunmasına elverişli değildi.
Fransa, Rusya'nın hareketini önlemeyi elbette isteyecekti. Fakat o da İngiltere'nin durumunda idi. Kaldı ki, Fransa'da rejim yeni değişmişti. Halkın, imparatoru Rusya'ya karşı bir harpte tutacağı şüpheli idi. İşte bu düşüncelerle Çar Nikola I, İstanbul'a olağanüstü elçi olarak Prens Mençikof'u göndererek, Osmanlı Devleti'ni himayesine almak için baskı yapmayı düşündü. Mençikov, prens, amiral, deniz işleri bakanı ve Finlandiya genel valisi rütbe ve sıfatlarını şahsında topluyordu. Kendisine refakat edenler de, ya prens yahut büyük rütbeli askerlerdi. Elçilik heyeti, daha çok, bir başkomutan ile kurmay heyetine benziyordu.
Prens Mençikov, İstanbul'a bir harp gemisi ile geldi. Karaya çıkması ve karşılanması bir elçiden çok, fatih bir generalin karşılanması gibi oldu. Elçilik adamlarından başka, binlerce Ortodoks, büyük elçiyi Tophane'de o vakte kadar görülmemiş törenlerle karşıladılar.
Mençikof, İstanbul'u tesir altında bırakacak şekilde harekete başladı:
Bâb-ı âlî'ye yaptığı ziyarette büyük üniforma giymesi gerektiği hâlde, sivil elbise giydi. Sadrazamdan sonra hariciye nazırını ziyaret etmesi diplomasinin nezaket kaidelerinden iken, bu ziyareti yapmadıktan başka sözde, sözünü tutmayan bir adam olduğu için Hariciye Nazırı Fuat Efendi (1) ile görüşmek niyetinde olmadığını bildirdi.
Eski devirlerde olsa, Rus olağanüstü elçisi derhal Yedikule'ye hapsedilir ve Osmanlı hükûmeti, Rus hareketlerini harp ilânı ile temizlerdi. Fakat o günler artık geçmişti. Hükûmet zayıflığını bildiği için, hakaretlere tahammül etmeyi de öğreniyordu. Hariciye Nazırı Fuat Efendi çekildi ve yerine Rifat Paşa geldi. Mençikof, bu başarılarından memnun oldu. İstanbul'da boy ölçüşecek ne bir devlet adamı, ne de bir diplomat bulamıyordu. En çok endişe ettiği, İngiliz ve Fransız elçileri idi. Fakat onlar da izinle memleketlerine gitmişlerdi. Rus isteklerinin Bâb-ı âlî'ye kabul ettirilmesi kolay olacaktı. Mençikof'un sözlü bir notada açıkladığı bu isteklerin başlıcaları şunlardı:

1- Rum Ortodoks kilisesinin Kutsal Yerler problemindeki isteklerinin kabulü, Beytül-Lahim kilisesinin anahtarları ile İsa'nın doğduğu mağaranın bakımının Ortodokslara bırakılması, Beyt ül-Lehim bahçesinin Katoliklerle Ortodoksların ortak nezareti altına konulması. Kamame kilisesinin tamiri hakkında Fener patriğine bırakılması,
2- Ortodoks tebaanın himayesi.
Küçük Kaynarca antlaşması, Rusya'ya İstanbul'da kurulacak Rus-Ortodoks kilisesini himaye etmek hakkını tanıyordu. Mençikof, bu muahedeye dayanarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks tebaanın durumunu açıklayan yeni bir antlaşmanın yapılmasını istiyordu. Bu antlaşmaya göre çar, Türkiye'deki on iki milyon Ortodoksun hâmisi (koruyucusu) durumuna girecekti. Osmanlı devlet adamları, bu tekliften ürkünce, Rus olağanüstü elçisi, bir antlaşma yerine bir senet ile de bu işin görülebileceğini ileri sürdü. Şüphesiz böyle bir teklifin de kabulü bir devletin hükümranlık haklarıyla uzlaşma kabul edemezdi. Mençikof'un, müzakerelerin gizli tutulmasını istemesine rağmen, durum bir defa daha Fransızlara ve İngilizlere bildirildi.
Mençikof İstanbul'a geldiği sıralarda İngiltere ve Fransa İstanbul'da maslahatgüzarlar tarafından temsil ediliyordu. Mençikof'un tahakküm (baskı) anlatan tavırlarının Fuat Efendi'yi çekilmeye zorlaması, maslahatgüzarlarda Rus elçisinin gizli maksatları hakkında şüpheler uyandırmıştı. Rus elçisi görüşmelerin gizli olmasında ısrar etmesine rağmen sadrazam, maslahatgüzarları durumdan haberdar etti. İngiliz mazlahatgüzarı Albay Rose, Rusya'nın harp amacında gelişen çalışmalarını hükûmetine bildirdiği gibi, mesuliyeti üzerine alarak, Malta'daki İngiliz filosunun Boğazlar istikametine hareket etmesini emretti. Fransız mazlahatgüzarı, hükûmetine İstanbul'daki durumu objektif bir şekilde açıklamakla iktifa etti (yetindi). İngiliz hükûmeti Albay Rose'un endişelerini pay etmekle beraber, filonun Malta'da kalmasını uygun buldu. Fransız hükûmeti ise, bunun aksine olarak, Fransız filosunu Çanakkale istikametinde hareket ettirdi. İzinle memleketlerinde bulunan İngiliz ve Fransız elçilerine de süratle vazifeleri başına dönmeleri lüzumu bildirildi.
Nisan 1853'te elçiler İstanbul'a vardılar. Osmanlı devlet adamlarının yüreklerine su serpildi. İngiliz elçisinin İstanbul'da büyük kredisi vardı. Sözü Bâb-ı âlî'den başka sarayda da önemle nazar-ı dikkate alınırdı. Stratford Redcliff, Osmanlı hariciye nazırına Mençikof'un Kutsal Yerler hakkındaki dileklerinin adalete uygun bir yolda incelenmesini, Ortodoks tebaanın çar himayesine girmesini amaç tutanlarının da reddedilmesini tavsiye etti.
Elçi bir taraftan da İngiltere'nin Akdeniz donanmasına Malta'dan Çanakkale'ye hareket etmesi için emir verdi. Fransız elçisi De la Cour'a gelince, İstanbul'a varır varmaz Mençikof ile buluşarak Kutsal Yerler problemini görüştü. Üç hafta içinde bu dikenli problem, Türkiye, Fransa ve Rusya arasında her üç tarafı memnun bırakan bir şekilde çözüldü. Artık korkunç anlaşmazlık ortadan kalkmış sayılabilirdi. Fakat işte bu sıralarda Rus elçisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks tebaanın himayesinin Bâb-ı âlî tarafından bir senet ile tanınmasını istedi. Mukabilinde de çarın dostluğunu vaat etti. Kabul veya ret için beş gün de mühlet (süre) verdi. Bu arada Mençikof padişahı ziyaret ederek, Dışişleri Bakanlığı'na Rifat Paşanın yerine Reşit Paşanın getirilmesini sağladı. Rus olağanüstü elçisine Osmanlı Devleti'ne sadık yüksek rütbeli Rumlar tarafından yapılan telkin, Mençikof'u bu son tedbire başvurmaya sevk etmişti. Hâlbuki Mustafa Reşit Paşa, Rusya'dan çok İngiltere ve Fransa'ya taraftar idi. Kaldı ki, Rusya'nın Osmanlı Devleti ile münasebetlerini kesmeye kadar varabilecek korkutmalarını da kesin olarak bir harp işareti saymıyordu. Bununla beraber paşa, bir harp çıkması ihtimallerini de hesaba katarak hareket etti. 17 Mayıs'ta devlet adamlarından ve ulemadan kırk altı kişilik bir meclis kurdu. Meclis, son Rus tekliflerini inceledikten sonra kırk üç kişilik bir çoklukla reddetti. Üç kişi yalnız tekliflerin kabulü lehinde reylerini kullanmışlardı. Rusya, Osmanlı hükûmetinin bu hareketini, münasebetlerini kesmek için bir sebep olarak kabul etti. 19 Mayıs'ta Türkiye ile Rusya arasında münasebetlerin kesildiği halka ilân edildi. Prens Mençikof, İstanbul'u terk etmek için Büyükdere'de kendisini bekleyen

vapura bindi. Fırtına hareketini geciktirdi. İstanbul'daki dört büyük devlet elçileri toplanarak, Osmanlı Devleti ile Rusya arasını bulmak için Mençikof nezdinde son bir teşebbüste bulundularsa da bundan da bir fayda çıkmadı. Mayısın 21'inci günü prensi taşıyan vapur Karadeniz'e açıldı. Bir gün sonra Rus elçiliğinin kapılarındaki kartallı arma Rumların gözyaşları arasında söküldü. On beş gün sonra Rusya'dan gelen bir memur, Rus başvekilinin Osmanlı hükûmetine bir mektubunu getirdi. Bunda Prens Mençikof'un hareketi onanmakta idi. Halk bir türlü harbin başlayacağına inanmak istemiyordu.
Rusya ile münasebetlerin kesilmesi üzerine Osmanlı Devleti harp hazırlıklarına başladı. Rusların Karadeniz Boğazı'nı zorlamaları ihtimal içinde idi. Boğaz mevzileri tahkim edildiği gibi, İstanbul'daki harp gemileri de Büyükdere'de savaş düzenine konuldu. Silistre, Vidin, Rusçuk kalelerinin daha kuvvetli bir hâle getirilmesi için mühendisler gönderildi. Erzurum, Kars, Trabzon için de muhasara toplarıyla sahra bataryaları gönderildi. Tophane ve baruthane gece gündüz çalışır duruma kondu. Birinci sınıf rediflerin toplanması vilâyetlere emredildi. Bütün bu hazırlıkların parolası "gürültü ve gösterişten sakınınız, vazifenizi sessizce yapınız" idi. Türk kamuoyu Rus korkutma ve tahkirleri yüzünden harbi açık yürek ile kabul edecek bir heyecan seviyesi kazanmıştı. Gelecek hakkında yıllardan beri görülmeyen bir güven gösteriyordu. 1853 yılı içinde imparatorluğun türlü bölgelerinden gelen 60.000 kişilik bir kuvvet, Türk vapurlarıyla halka hiç duyurulmadan Karadeniz Boğazı'ndan taşındı. Bu kuvvetler, Varna'dan Tuna boyunca ve Balkanlar'ın daha başka önemli harp yerlerine dağıtıldı. Arnavutluk'tan, Bosna'dan, Makedonya'dan toplanan kuvvetler de sınır boylarındaki birlikleri kuvvetlendirdiler.
Osmanlı hükûmeti, savaş ihtimallerine karşı maddî hazırlıklar yanında manevî hazırlıklar yapmayı da ihmal etmedi. İmparatorluğun Hristiyan kamuoyunu da harbe taraftar yapmak gerekiyordu. Devlet, bu ciheti sağlamak için yayımladığı bir fermanda, bütün Hristiyan tebaasının "Rumlar dahil" sadıklığına güvendiğini belirttiği gibi, Rusların Rum davasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun başına dertler açmalarından, Rumları katiyen sorumlu tutmadığını da açıkladı. Bunun üzerine Rum ve Ermeni patrikleri, padişaha birer sadakat beyannamesi gönderdiler. Osmanlı hükûmeti, Avrupa kamuoyunda da davasını kazanmak için bu beyannamelerden faydalandı. Zaten daha Kutsal Yerler probleminin siyaset gündemine alındığı ilk günden beri Avrupa basını Türkler lehinde ve Ruslar aleyhinde yazılar yazmaya başlamıştı. Avrupa'nın koyu Katolik âlemi, ilk defa olarak düşünce bakımından Müslümanlarla Ortodoks Rusya aleyhine birleşmiş oluyordu. Fakat bu, belki de harbin kopacağına yüzde yüz inanılmadığından dolayı idi.
Çar Nikola, Rus ültimatomunun Bâb-ı âlî tarafından kabul edilmemesi üzerine ne yapmak düşüncesinde olduğunu soranlara, "Padişahın tokadının acısını hâlâ yüzümde duyuyorum" cevabını vererek, kuvvete başvurmak niyetinde olduğunu açıklamıştı. 22 Haziran 1853'te General Gorçakof komutasındaki Rus kuvvetleri, Eflâk ve Buğdan'a girdiler. Bu, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında harp demekti. Fakat çar, Avrupa devletlerine gönderdiği bir beyannamede harp istemediğini, Eflâk ve Buğdan'ı işgal etmekten maksat, Rusya'ya antlaşmalarla tanınmış olan haklara saygı sağlamak olduğunu açıkladı.
Türkiye, bu hareketi pekâlâ bir harp sebebi gibi sayabilirdi. Fakat İngiltere'nin tavsiyesi üzerine, Rusya'yı hareketlerinde haksız çıkartmak için, mukavemet göstermemeye karar verdi. Rusya'nın Eflâk ve Buğdan'ı istilâ etmesi, Osmanlı İmparatorluğu kadar Avusturya ve Prusya'yı da ilgilendiriyordu. Çünkü bu iki devlet, Doğu Avrupa'nın ve Balkanlar'ın dengesi ile öteden beri meşgul oluyordu. Avusturya bu sebeple Rus hareketini protesto etti ve sınırlarına kuvvet yığmaya başladı. Prusya, Rusya ile dost olmasına rağmen, Avusturya gibi protestoda bulundu. Çünkü Rus istilâsının genel bir Avrupa savaşı doğurmasından ve Fransa'nın Ren'e saldırmasından korkuyordu. İngiltere ile Fransa'ya gelince, Rusya'nın siyasetini tehlikeli ve çıkarlarına aykırı görmekle beraber, henüz harbe karar vermiş

değildiler. Bu sebeple Avusturya'nın, anlaşmazlığın Viyana'da toplanacak bir konferansta çözülmesi yolundaki teklifini kabul ettiler.
Viyana Kongresi, Temmuz 1853'te toplandı. Konferansa Avusturya, Prusya, Fransa ve İngiltere iştirak ettiler. Neticede Türkiye ile Rusya'nın arasını bulmak için dört devlet temsilcileri arasında bir nota hazırlandı. Çar, Prusya'nın ısrarı üzerine, notayı kabul etti. Fakat Türkiye tarafından da herhangi bir değişiklik istenmeden, olduğu gibi kabul edilmesini şart koştu. Viyana notası İstanbul'da incelendi ve metinde birtakım değişmeler yapılmadıkça kabul edilemeyeceği kararına varıldı. Bâb-ı âlî'nin değişmesinde ısrar ettiği bölümlerden başlıcası şu idi:
"Rusya imparatorları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum-Ortodoks kilisesinin imtiyaz ve masunluğunun korunması için ne zaman tavassutta bulunmuşlarsa, padişahlar bu imtiyaz ve masunluğu yeni ve resmî vesikalarla yenilemekten asla çekinmemişlerdir."
Rusya imparatorlarının, din bakımından bağlı bulundukları bir kilisenin refah ve saadeti için tavassutta bulunmalarına hiçbir diyecek yoktu. Fakat yukarıda işaret edilen bölümde, Rum-Ortodoks imtiyaz ve masunluğunun Rus tavassutu ile korunduğu manası çıkmakta idi. Hâlbuki Osmanlı imparatorları, daha İstanbul'u aldıklarında, kendi arzularıyla Rum-Ortodoks kilisesinin imtiyazlarını tanıdıkları vakit, Rusya'nın ortada henüz ismi bile yoktu. Din bakımından tam serbestî Türk siyaset anlayışının en gerçek değeri idi.
İngiliz elçisi, hükûmetinden aldığı talimata uyarak, notanın kabul edilmesini istedi. Fakat bu münasebetle özel düşüncesini de söylemeyi ihmal etmedi. Stratford Redcliff'e göre nota reddedilmeliydi. Prusya elçisi de bu düşünceye ortak çıkmış bulunuyordu. Osmanlı hükûmetinin kararına bu görüşle tesir etti. Bâb-ı âlî, notayı, metinde değişiklik yapılmak şartıyla, kabul edebileceğini Viyana'ya bildirdi. Böyle bir cevabı Viyana Konferansı'ndaki temsilciler asla beklemiyorlardı.
Çar, önceden bildirilmiş olduğu gibi, Bâb-ı âlî tarafından, notada yapılması istenen değişmeleri kabul etmedi. Avusturya ve Prusya'nın bu hususta çarın nezdinde yaptıkları teşebbüsler de boşa gitti.
Bu sıralarda İslâm kamuoyu İstanbul'da kabarmış bir durumda idi, Talebe-i ulûmun harp lehinde yaptığı nümayişler, halka ve hükûmete tesir etti. 25 Eylül'de Çırağan Sarayı'nda Mustafa Reşit Paşanın başkanlığında 160 devlet adamı ile ulemayı içine alan büyük bir meclis kurularak durum yeniden incelendi. Sonu gelmeyen devletler arası siyaset görüşmelerine nihayet verilerek, harp durumunun kabul edilmesi için padişahtan ricada bulunulmasına oybirliği ile karar verildi. 29 Eylül'de Abdülmecit bir hatt-ı hümâyun ile meclisin ricasını kabul etti. Bu, Rusya'ya harp yapılması demekti. Şumnu'da bulunan Osmanlı ordusu komutanı Ömer Paşaya gereken talimat verildi.
Paşa, 4 Ekim'de, Rus orduları komutanı Gorçakof'a bir ültimatom vererek, on beş gün içinde Eflâk ve Buğdan'ı boşaltmasını istedi. Gorçakof reddetti. Bunun üzerine Türk ordusu Tuna'yı geçmek için harp haretlerine başladı. Bu suretle Osmanlı-Rus harbi başlamış.
Ruslar, Eflâk ve Buğdan'da savunma durumunda kalacaklarını Avrupa'ya ilân etmişlerdi. Fakat bu ilânlarının değeri yoktu. Onların Balkanlar'da klâsik hâle gelmiş bir harp plânı vardı. Fırsat gelince gerekleştirmeye çalışacakları muhakkaktı. Buna göre Rus ordusun ilk amacı Vidin olabilirdi. Bu şehrin alınması, Ruslara Niş-Sofya yolunu kazandıracak ve Balkanlar'ı çevirmelerini sağlayacaktı. Bu takdirde Ruslar, Yunanlıların çoğunluk olduğu vilâyetlerle bağlantı kuracaklar ve Osmanlı hükûmetine karşı iyi duygular beslemeyen Yunan hükûmeti ile el ele vereceklerdi. Bundan başka Ruslar, Sırplar ve Bulgarları da Bâb-ı âlî'ye karşı ayaklandırarak, beraberlerinde harbe sürüklemek niyetini kuruyorlardı.
Rumeli'de Osmanlı ordusu komutanı Ömer Paşa, zeki, bilgili ve anlayışlı idi. Rusların bu plânlarını önceden gördü. Önlemek düşüncesiyle Tuna'yı geçerek Vidin'in, karşısında Kalafat'ı aldı. Yalancı bir manevra ile düşmanı Oltenitza üzerine çekti; üç günlük bir muharebe sonunda Ruslar pek çok ölü ve yaralı bırakarak çekildiler. Ömer Paşa, Kalafat'ı

savunmaya elverişli bir duruma koyduktan sonra Tuna'nın sağ kıyısına kuvvetlerini çekti. Bu suretle düşmanın saldırış plânı önlenmiş oldu. Osmanlı ordusunun bu hareketlerde gösterdiği başarı, yeni düzenin değeri hakkında sağlam bir fikir vermektedir. Yeniçeri ordusunun başıboşluğundan ve düzensizliğinden, kötü hatıralardan başka bir şey kalmamıştı.
Anadolu yakasında Türklerle Ruslar arasındaki harp değişik hâller gösteriyordu. Başlangıçta Türk ordusu bazı başarılar sağlamaya muvaffak oldu ise de, sonradan Rus baskısı karşısında Arpaçay'ın gerisine çekilmek zorunda kaldı. Rumeli'de ve Anadolu'da kazanılan başarılar, imparatorluk umumî efkârı üzerine çok iyi bir tesir bıraktı. Abdülmecit'e "Gazi"lik unvanı verildi. Padişah bir aralık ordunun başına geçmek arzusunu bile göstererek, karargâhını Edirne'de kuracağını ilân etti. Türk ordularının kazandığı başarıların uyandırdığı sevinç ve heyecan çok sürmedi. Karadeniz'deki Türk donanmasının Ruslar tarafından yakıldığı haberi İstanbul'a gelince, yürekleri endişe ve telâş kapladı.
Kasım ayının son günlerinde yedi fregat, üç korvet ve iki buharla işleyen vapurdan kurulan bir Türk filosu Batum'daki Türk kuvvetlerine erzak ve mühimmat götürmek üzere Karadeniz Boğazı'ndan çıkmıştı. Filonun fırtınaya tutulması üzerine Osman Paşa Sinop'a sığınma emrini verdi. Kasımın yirmi yedinci günü Visamiral Nahimoff'un komutasında sekiz saf harp gemisiyle iki fregat ve iki buharla işleyen gemiden kurulan bir Rus filosu, Sinop ufuklarında göründü. Ruslar, Türk filosunun harbi kabul etmeyerek teslim olacağını sandılar. Hâlbuki Osman Paşa, kuvvetinin azlığına rağmen, muharebeyi kabul etti. Birkaç saat içinde Türk gemileri yok edildi. İki fregat havaya uçuruldu. Diğerleri de batırıldı veya yandı. Limanı korumak için vazifelendirilmiş olan bataryalardan biri müstesna, diğerleri tahrip edildi. Ruslar, Sinop İslâm mahallesini ateşe verdikleri gibi, felâketten kurtulmak için su üstünde bocalayan er ve subayları da yağlı paçavra atarak yaktılar.
Visamiral Nahimoff, üstün kuvvetleri sayesinde tam ve kesin bir zafer kazanmış oluyordu. Muharebenin başlamasından önce, Osman Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen Taif vapuru ufuktan gördüğü felâketin havadisini İstanbul halkına getirdi. Sinop felâketi İstanbul'da büyük telâş ve heyecan uyandırdı. Hükûmet, olayı kader ve kısmetin bir tecellisi olarak saydığı için, felâketten kimseyi mesul tutmadı. Muharebe esnasında gemilerini bırakıp kaçan kaptanlar tam maaşla bir müddet istirahat ettikten sonra, tekrar vazifeye alındılar. Sinop'un bombardımanı esnasında şehirden kaçan vali de daha ehemmiyetli bir yere atandı.
Sinop felâketinden önemli politika neticeleri doğdu. İngiliz elçisi Stratford Redcliff olayı öğrendiği vakit, "Tanrı'ya şükürler olsun harp başlıyor" demişti. Elçi, İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı harbe girmesini çoktan beri istemekte idi.
Sinop felâketi, Fransa ile İngiltere'ye, Rusya'nın Karadeniz'deki kuvvetini anlamaları için bir işaret vazifesini gördü. Artık İstanbul ile Boğazlar'ın tehdit altında bulunduğu yolunda kimsede şüphe kalmamıştı. Türk-Rus anlaşmazlığı bir defa daha Boğazlar yüzünden bir Avrupa problemi hâline geldi. İngiltere'de ve Fransa'da basın, harp lehinde yazmaya başladı. Fransız ve İngiliz hükûmetleri, daha Ekim ayında, Çar anlaşmaya yanaşmazsa Türklere yardım edeceklerini vaat etmişlerdi. Nitekim, bir müddet sonra İngiliz ve Fransız donanmaları, sözde padişahı başkentinde bir isyana karşı korumak fakat, gerçekte Boğazlar'ın savunmasına iştirak etmek için, Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul önlerine gelmişlerdi. Bâb-ı âlî ile Fransa ve İngiltere hükûmetleri arasında henüz bir ittifak olmadığı için, halk bu filoların padişah tarafından kiralandığını sanmakta ve Rusya'ya karşı girişilen harpte muzaffer olunacağına inanmakta idi. Rus Çarı, İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale Boğazı'nı geçmelerini protesto etti. Avusturya ve Prusya, 1841 Boğazlar antlaşmasını imzalamış olmalarına rağmen, kendilerini bu problemde Rusya kadar ilgili görmedikleri için seslerini çıkarmadılar. Sinop felâketinden sonra Kraliçe Viktorya ile Napolyon III, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında bulunan anlaşmazlığı çözmek için tavassut (aracılık) teklif ettiler. Çar Nikola reddetti. Bunun üzerine Londra ve Paris kabineleri, Rusya'ya bir ültimatom verdiler. Bunda, Eflâk ve Buğdan'ın derhâl boşaltılmasını, Osmanlı İmparatorluğu'nun mülk

tamlığının tanınmasını, Ortodoks tebaa üzerinde himaye iddiasından vazgeçilmesini istediler. Eflâk ve Buğdan'ın boşaltılmaması harp sebebi olarak kabul edilecektir. Buna karşılık da Osmanlı İmparatorluğu, aşağıdaki düzeni yürürlüğe koyacaktır:
Vatandaşlar kanun önünde müsavi olacak. Osmanlı tebaası için cins ve mezhep farkları gözetilmeksizin bütün devlet memurlukları açık bulunacak. Mahkemelerde Hristiyanların şahitliği Müslümanlarınki gibi muteber sayılacak. İmparatorluğun her tarafında karma mahkemeler kurulacak. Hristiyan tebaanın vermekle ödevli tutulduğu haraç kaldırılacak.
Çar, ültimatomu reddettikten başka, ordularına Tuna'yı aşmak emrini verdi (9 Şubat). İngiltere ve Fransa bunun üzerine Rusya'ya harp açtılar (12 Mart 1854). Fransa ve İngiltere, Kromvel'den beri ilk defa olarak müşterek bir düşmana karşı birlikte hareket etmeyi kararlaştırıyorlardı. Rusya'yı çemberlemek ve harbi genişletmemek için müttefikler üç antlaşma ile harp amaçlarını belirttiler.
İstanbul muahedesi ile İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti etmeyi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda hükûmetçe yeni düzen yaptırılmasını sağlamayı yükleniyorlardı (12 Mart).
Londra antlaşmasıyla aynı iki devlet, Osmanlı İmparatorluğu'nda özel çıkarlar sağlamak niyetinde olmadıklarını açıkladılar. 15 Nisan protestosu ile de Avrupa'nın beş büyük devleti (İngiltere, Fransa, Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Prusya) gelecek barışta prensiplerini kararlaştırdılar: Osmanlı topraklarının tamlığı, Eflâk ve Buğdan'ın boşaltılması, padişahın tebaasına haklar veren yeni bir ferman vermesi (15 Nisan). Bu antlaşmalarla Rusya tek başına üç devlete karşı savaş yapmak durumunda kalıyordu.
Rusya ile müttefikler arasında harp yapılan alanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli ve Anadolu kıyılarından başka, Kırım ve Baltık oldu. Ruslar, harbe kutsal bir karakter vermeye çalıştılar. Balkanlar'a sızan Rus ajanları, Ortodoks tebaaya, çarın İstanbul'u Yunanlılara kazandırmak için silâha sarıldığını yaydılar. Bu propagandanın tesiri görüldü. Rumlar arasında gülünç inançlar ağızdan ağıza dolaşmaya başladı. Bir yıl içinde Osmanlı hâkimiyetinin sona ereceği ve patriğin Ayasofya'da âyin yapacağı rivayetleri en çok Rum vilâyetlerinde kredi kazanmaya başladı. Epir'de, Etolya'da ayaklanmalar oldu. İsyan hareketi az zamanda Tesalya'da da yayıldı. Yunan hükûmeti, halkın bu psikolojisinden faydalanmak istedi. Askerî hazırlıklara başladı ve çetelerin Osmanlı topraklarında çalışmalarını himaye etti. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere ve Fransa, Atina hükûmetine nasihatlerde bulundularsa da, bir tesiri görülmedi. Bunun üzerine Fransızlar Pire'yi işgal ettiler ve müttefikler Yunanistan'ın abluka altına alındığını ilân ettiler. Yunanistan bu baskı altında tarafsız kalacağını vaat etmek zorunda kaldı.
Yunanistan'ın tarafsız kalışı, Rusları, hesaba kattıkları bir kozdan mahrum etti. Ruslar Tuna kıyılarında ümit ettikleri gibi kesin bir başarı kazanamadılar; harp iki taraf için değişik olarak sürdü. 28 Ocak 1854'te Ruslar genel bir saldırışa geçtiler. Tuna'yı, Kalas'ı, İbrail ve İsmail'i de geçerek Dobruca'yı almaya muvaffak oldukları gibi, bir Osmanlı ordusunu yenerek Silistre'yi kuşatmaya da muvaffak oldular. Silistre'de Türkler parlak bir savunma yarattılar. Topçu feriki Musa Paşa, on bin askerle kendisinden kat kat fazla düşman kuvvetlerine karşı koydu. Yalnız Mayıs içinde altı Rus saldırışı püskürtüldü. Musa Paşa bunların birinde, bir güllenin isabeti ile şehit oldu. Savunanların son kuvvetlerini sarf ettikleri bir zamanda İngiliz ve Fransız kuvvetleri, Türklere yardım etmek üzere, önceden çıkmış oldukları Gelibolu'dan Varna'ya geldiler. Bu sırada Avusturya'da Rusya'yı tehdit etmeye ve Eflâk ve Buğdan'ı boşaltmak için zorlamaya koyulmuştu. Ruslar Silitre'yi bırakarak çekildiler, hatta Tuna'yı gerisin geri dönerek bütün Eflâk ve Buğdan'ı boşaltmaya başladılar. 30 Eylül'de Bâb-ı âlî Avusturya arasında Eflâk ve Buğdan'ın mukaddeleri (geleceği) için bir antlaşma yapıldı. Buna göre, Avusturya, harbin sonuna kadar Eflâk ve Buğdan'ı işgal ederek onu her saldırışa karşı koruyacaktı. Avusturya, böylece Tuna üzerinde hâkim rol oynayacak bir durum elde etmiş

oluyordu. Fakat ne de olsa Rusya ile dövüşülen cephelerden biri tasfiye edilmiş oldu. Müttefikler bundan sonra Rusya'yı barışa zorlamak için Kırım'a saldırmayı uygun buldular. Kırım seferinin başarı ile son bulması, başarı sağlayacak olduktan başka, bu barışın gelecek için devamlı ve sağlam olmasını da temin edecekti. Çünkü Kırım, Rusya'nın Boğazlar istikametinde, Akdeniz devleti olmak için kullandığı deniz ve kara kuvvetlerinin tersanesi ve deposu idi. Rusya'nın Kırım'daki kuvvetlerinin yok edilmesi veya zedelenmesi, barış antlaşmalarının maddelerinden çok Rusya'yı barışsever yapacaktı. Bundan başka, Kırım seferinde üç müttefik devletten her birinin özel çıkarı da sağlanacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın Akdeniz filosunun doğurduğu korkunun baskısı altında bulunuyordu. Bu filonun tahrip edilmesiyle Osmanlı başkentinin güvenliği sağlanacaktı; İngiltere'nin Hint yollarının emniyeti temin edilecek, Fransa'nın da Akdeniz'de ticaret çıkarlarını suya düşürmeye çalışan bir silâh ortadan kalkmış olacaktı.
Müttefik devletler, Kırım seferinin kısa süreceğine ve zaferin kesin olacağına inanıyorlardı. Hâlbuki seferin kendine göre güçlükleri vardı. İngiltere ve Fransa orduları, Avrupa'daki üslerinden yelken gemisi ile on sekiz günlük bir mesafede dövüşmek zorunda idiler. Kuvvetler böyle bir sefer için maddî ve manevî bakımdan hazırlanmış olmadığı gibi devletin deniz ve kara kuvvetleri arasında harbin çabuk bitirilmesi için başlıca rolü oynayacak işbirliği ile komuta birliği de sağlanılamamıştı. Türk kuvvetlerinin başında aslen Hırvat olan Ömer Paşa, Fransa ordusunun başında, kariyerinin önemli kısmını Afrika'da geçirmiş olan Saint Arnaud, İngiliz kuvvetlerinin başında da imparatorluk harplerinden kalma, ihtiyar Lord Raglan bulunuyordu. 89 harp gemisinin refakatinde 267 taşıt gemisi Kırım'a 30.000 Fransız, 21.000 İngiliz ve 60.000 Türk askeri çıkardı (20 Eylül 1854). Bu kuvvetler karşısında ancak 51.000 Rus bulunuyordu. 32 Rus harp gemisiyle Sivastopol esaslı bir şekilde müdafaa edilmekte idi. Rusya'nın soğuk kışı ve türlü bulaşıcı hastalıkları, müttefik ordusuna ilk darbeleri indirdi. Ruslarla savaşacak yerde, binlerce subay ve er, hastalıkla savaşmak zorunda kaldılar. Fransız kuvvetleri komutanı St. Arnaud ölenler arasında idi. Yerine Canrobert geçti.
Müttefiklerin başlıca amacı Sivastopol'u almaktı. Müttefikler Sivastopol yolunu kapayan Mençikof kuvvetlerini Alma'da ezmeye muvaffak oldular. Fakat Rus komutanlığı, harp gemilerinin bir kısmını batırarak limanın deniz cihetinden (yönünden) güvenliğini sağladı. Albay Totloben'nin yaptığı toprak tabiyelerle de şehrin kara taarruzlarına karşı savunması kolaylaştırıldı. Bunun üzerine şehrin devamlı ve metotlu olarak kuşatılmasına lüzum hasıl oldu. Ruslar, müttefik çemberini yarmak için sık sık saldırış yaptılar. Balıkova (25 Ekim 1854), İnkerman (5 Aralık), bu saldırışların en önemlilerindendir. İngilizler bu muharebelerde kuvvetlerinin ve en çok süvarilerinin mühim kısmını kaybettiler. Kış gelince, harpçi kuvvetler arasında normal bir mütareke devri başladı. Bu esnada Piyemonte hükûmeti, Rusya'ya karşı harbe girerek, Kırım'a on beş bin kişilik bir kuvvet gönderdi.
1855 yılının baharında müttefikler 140.000 kişilik bir kuvvet ve yeni komutanlarla (Canrobert'in çekilmesi üzerine Pelissier, Lord Raglan'ın koleradan ölmesiyle yerine Simpson geçmişti) harbe tekrar başladılar. Düşmanın başlıca dayanağını teşkil eden Malakof tabiyesinin Yeşiltepe mevkii, 7 Haziran'da zapt edildi. Rusların, savunanları kurtarmak için gönderdikleri kuvvetli bir ordu Trakir'de ezildi (12 Ağustos). Sivastopol bundan sonra geceli gündüzlü bombardımana tâbi tutuldu. Rusların gündelik zayiatı 1.000 kişiye varmakta idi. 4-7 Eylül'de, genel bir saldırıştan sonra Sivastopol'u savunan Malakof tabiyeleri zaptedildi. 10 Eylül'de müttefikler harabe hâline gelmiş olan Sivastopol şehrine girdiler. İngilizler limanı, dokları, tersaneyi tahrip ettiler. Kırım'da bu zafer kazanıldığı sırada Ömer Paşa Rusları Eupatoria'da kesin bir yenilgiye uğrattı. Rusların bir tek başarısı Kars'ı almaları oldu (22 Aralık 1855).
Müttefiklerin başarıları, Nikola'nın ölümü ve yerine Aleksandr II'nin geçmesi, Ruslarda harbi zaferle bitirme ümitlerini silmiş süpürmüştü. Yeni çar, şerefli bir barış yapmaya hazır

olduğunu bildirdi. Avusturya, Rusya'ya verdiği bir ültimatomda barış için şu şartları ileri sürmüştü:
Rusların Eflâk ve Buğdan üzerindeki iddialarından vazgeçmeleri; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan tebaa hakkında antlaşmalarla tanınmış olan hakların yenilenmesi ve padişahın tebaası üzerindeki haklarının tanınması; Tuna'da gidiş geliş serbestliği ve Karadeniz'in tarafsızlığı.
Çar, Avusturya ültimatomundaki esaslar dairesinde barış yapılmasını kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine barış antlaşmasının hazırlanması için Paris'te bir kongrenin toplanması kararlaştırıldı.
Paris Kongresi'nin arifesinde harpçi devletlerin durumu şudur:
Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın iki yıl önce korkutucu tavırlarından kurtulmuştur. Türk orduları Tuna üzerinde, Kafkas cephesinde ve Kırım'da yaptıkları harplerde, Türkiye'ye Rus çarı tarafından verilmiş olan "hasta adam" teriminin yerinde olmadığını göstermişlerdir. Osmanlı Devleti, müttefiklerinin yardımıyla, geçici bir zaman için de olsa, topraklarının güvenliğini sağlamıştır. Osmanlı devlet adamları ve halkı istikbale güvenle bakıyorlar.
Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarından bir kısmını almak veyahut Türkiye'deki Ortodoks tebaanın hâmisi durumuna gelmek istemiş, fakat bu yüzden İngiltere'nin ve Fransa'nın Türkiye tarafından çıkarak harbi Rus topraklarına nakledeceklerini hiç tahmin etmemişti. Tahminlerinin dışında sürüklendiği Kırım muharebesinde Rusya, müttefiklere nazaran, üç defa daha para ve insan kaybetmişti. Devletin maliyesi, halk psikolojisi, harbi sürdürmeye veyahut yeni bir harbe girmeye elverişli değildi. Kaldı ki, Ruslar yeni bir harpte Lehistan, Finlandiya, Kırım ve Kafkasları kaybetmekten korkmaya başlamışlardı.
Fransa, harbin sonunda, harbin başlangıcında olduğu kadar harp yapma isteklisi değildir. İki savaş yılı içinde Fransa'nın harp düşüncelerinde değişmeler olmuştu. Napolyon III, milliyetçilik cereyanlarının şampiyonu durumunu almıştı. Lehistan'ın Rusya'dan, Macaristan'ın ve İtalyan topraklarının Avusturya'dan ayrılmasını arzu ediyordu. Napolyon III, bu işlerde olsun, şöhreti Ren üzerinde genişlemekte olan İngiltere'nin kendisine yardım etmesini istiyordu.
İngiltere'de halk ve mebuslar arasında harbin devamına taraftar olanlar vardı. Hükûmet büyük hazırlıklar yapmış, Kırım'da pek çok telefat vermiş, fakat İngiliz şeref ve haysiyetinin gerektirdiği zaferler sağlanmamıştı. Palmerston ise, Rus donanmasının yakılmasını ve Karadeniz'in tarafsız hâle konulmasını İngiltere için bir avantaj sayıyordu. Umumî efkârın çokluğu Palmerston'un düşüncesine ortaktı. İngiltere, Fransa'yı Avrupa'da özel çıkarlarını sağlamak için tutmak niyetinde değildi. Devletler böyle bir durumda iken Paris Kongresi açıldı.
Paris Kongresi'ne Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Fransa, Piyemonte'den başka Avusturya ve Prusya da iştirak ettiler.
Osmanlı Devleti, tarihinde ilk defa olarak devletlerarası bir kongreye Avrupa devletleriyle eşit haklara malik olarak iştirak ediyordu. Piyemonte, Paris Kongresi'nden önce büyük devletler arasında yapılan herhangi bir toplantıya çağrılmamıştı. Prusya, müttefikler safında Rusya'ya karşı harbe girmemiş olduğu halde, Boğazlar problemi hakkında 1841'de Londra antlaşmasını imzaladığı için, Paris Kongresi'ne üye göndermeye davet edilmişti. Kongreye her hükûmet seçkin üyeler gönderdi. Osmanlı heyeti Âli Paşanın başkanlığında Paris elçisi Mehmet Cemil Bey, Yelkenci Afif, divan tercümanı Nurettin ve daha başka kâtiplerle tercümanlardan kurulmuştu. Fransa'yı Dışişleri Bakanı Kont Walevski, İngiltere'yi Lord Clarendon, Avusturya'yı Kont Buol, Rusya'yı Prens Orlof, Piyemonte'yi Kont Kavur, Prusya'yı Baron Manteufel temsil ettiler.
Müttefikler savaş meydanlarında ve çara karşı göstermiş oldukları birliği barış masası etrafında gösteremediler. Osmanlı Devleti ve İngiltere, Rusya'ya ağır şartlar koşulmasını

istiyorlardı. Fakat Fransa buna taraftar değildi. Napolyon III, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa'dan çok İngiltere'ye eğildiğini görerek ve Avusturya ile Prusya'nın beraberce hareket etmelerinden gocunarak Rusya'yı okşamaya ve ona gelecekte bir Fransız-Rus antlaşmasının mümkün olduğunu duyurmaya gayret ediyordu. Kongrenin başkanı Kont Walevski de imparatorunun düşüncesine ortak çıkarak, Rus üyelerinin sempatilerini kazanmak için onları, "Savaş alanında kazanamadığınız şan ve şeref tacını siyaset alanında kazanacağınıza eminim" sözleriyle karşılaşmıştı. Ruslar, Fransa'nın bu dönekliğinden faydalanarak, Kaynarca antlaşmasıyla kazanıp sonraki antlaşmalarla yeniledikleri imtiyazların bir kısmını olsun kurtarmak istedilerse de, Osmanlı ve İngiliz üyelerinin karşı koyması yüzünden iddialarından vazgeçtiler. Buna karşılık da İngilizlerle Türkler arasında önceden kararlaştırılmış olan ağır şartlar hafifleştilirdi. Neticede barış antlaşması aşağıda gösterilen hükümlerden kurularak imzalandı (30 Mart 1856).

Tanzimata gelinceye kadar, Osmanlı Devleti, Avrupa siyasetinde önemli bir denge rolü oynamasına rağmen, Avrupa'da geçen devletler genel haklarından faydalanmayı ne düşünmüş ve ne de istemişti. Fakat Tanzimat ile hızlaşan Batılılaşma devrinde Osmanlı dışişleri bakanları, yabancı devletlerle olan anlaşmazlıklarda devletler genel hakları prensiplerini, davalarını savunmak için kullanmak istemişlerdi. Yabancı devletler de Osmanlı Devleti'nin bu haklarından faydalanamayacağını ileri sürmüşlerdi.

Osmanlı Devleti'nin, devletler genel haklarından faydalanamaması en çok Rusya'nın işine yaramakta idi. Çarların ulu orta imparatorluk işlerine karışmaları ve Hristiyan tebaanın hâmisi sıfatını takınmaları, buna açıkça işaret etmektedir. Rusya gibi Osmanlı İmparatorluğu'na komşu olmayan ve onun kadar kuvvetli Osmanlı Devleti üzerine baskı yapamayacak durumda olan Fransa ve İngiltere, diğer Avrupa devletlerini peşlerinden sürükleyerek ve sadece bir müvazene (denge) düşüncesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun devletler genel hakları bakımından Avrupa devletleri arasına alınmasını Paris antlaşmasının yedinci maddesiyle tespit ettiler.

"Haşmetlû Fransızların imparatoru ve haşmetlû Avusturya İmparatoru ve haşmetlû Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı kraliçesi ve haşmetlû Prusya kralı ve haşmetlû bütün Rusyalar İmparatoru ve haşmetlû Sardunya kralı, Osmanlı hükûmetinin Avrupa devletleri haklarından ve Avrupa devletleri konseyinden faydalanmasını kabul ettiklerini ilân ederler. Adı geçen hükümdarlardan her biri, Osmanlı Devleti'nin egemenliğine ve topraklarının tamlığına saygı göstermeyi kabul ederler ve saygının devam edeceği yolda birbirlerine kefil olurlar. Bu sebeple bu kurala aykırı her hareketi genel menfaatle ilgili bir mesele gibi sayacaklardır."

Antlaşmanın sekizinci maddesi, Osmanlı Devleti ile antlaşmayı imzalayan devletlerden biri veya birkaçı arasında bir anlaşmazlık çıktığı takdirde, anlaşmazlığın çözülmesi için tutulacak yolu şöyle göstermektedir:

"Osmanlı Devleti ile antlaşmayı imzalayan devletlerden biri veya birkaçı arasında anlaşmazlık çıkarsa, Osmanlı Devleti ve onunla ihtilâflı taraf, kuvvete başvurmadan önce muahedeyi imzalamış olan diğer devletlerin aracılığına başvuracaklardır."

Antlaşmayı imzalayan devletler, Rusya'nın gelecekte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan halkın çıkarı için herhangi bir müdahalesini önlemek için antlaşmanın dokuzuncu maddesiyle padişahın Hristiyan tebaası için verdiği bir fermanı değerlendirdiler.

"Tebaanın refah ve saadetini başlıca iş bilen padişah, ırk ve din farkı gözetmeksizin, tebaasının durumunu düzenlemek için bir ferman vermekle, imparatorluğundaki Hristiyan ahali hakkında da yüksek ve cömert düşüncelerini ifade buyurdukları gibi, bu yoldaki düşüncelerinin yeni bir delilini göstermiş olmak için bu fermanı, kendiliğinden, antlaşmayı hazırlayan devletlere göndermeyi uygun bulmuşlardır. Antlaşmayı imzalayan devletler, bu fermanın yüksek değerini kabul ederler. Bu fermanın padişahın ne kendi tebaası ile olan

münasebetlerine ve ne de Osmanlı Devleti'nin iç idaresine, antlaşmayı imzalayan devletlere teker teker veya toplu olarak müdahale etmek için bir hak ve salâhiyet vermeyeceği tabiîdir."
Antlaşma, toprak hükümleri bakımından, harpten önceki durumu temel olarak kabul etti. Harpçi taraflar, harp içinde almış oldukları toprakları geri vereceklerdi. Bundan başka, 1841 Londra antlaşmasıyla Boğazlar hakkında kabul edilmiş olan hükümler de aynen yenilendi. Karadeniz'e gelince, bu hususta ilk defa olarak şu hükümler kondu:
"Karadeniz tarafsız hâle getirilecek. Bütün milletlerin ticaret gemilerine açık, fakat harp gemilerine kapalı bulunacak. Osmanlı Devleti ve Rusya, Karadeniz kıyılarında ne tersane, ne de donanma bulundurmayacaklar. İki devlet, kıyılarda güvenliğin korunması gerekli olduğundan, hafif savaş gemilerinin sayısını aralarında özel antlaşma ile kararlaştıracaklar. Bu özel antlaşma, Paris antlaşmasına eklenecek ve onun bir bölümü gibi sayılacaktır."
Tuna nehrinde gidiş geliş serbesttir. Bu serbestlik antlaşmayı imzalayan devletlerin üyelerinden kurulan bir komisyon tarafından yürütülecek ve kontrol edilecektir.
Tuna nehri deltasının 1828'de Rusya'ya katılmış olan kısmı Buğdan'a eklenecek, Eflâk ve Buğdan'ın iç işlerindeki muhtarlığı toplu kefillik altına alınacak ve imzalayan devletlerden hiçbirinin burada özel bir himaye kurmasına yer verilmeyecektir. Eflâk ve Buğdan'ın iç idaresinde muhtariyetin şümulü, özel bir Avrupa komisyonu tarafından tertiplenecektir. Hristiyanların iç idaresinde de kendi kendini idare etme usulleri geliştirilecektir.
Paris antlaşmasıyla son bulan Kırım harbinin taraflara sağladığı kârlar ve zararlar şunlardır: Yakın sebebi Kutsal Yerler problemi olan Kırım harbinde yenen ve yenilen tarafların insan kaybı pek büyüktü. Bu can kaybı yanında pek çok servet de yok olup gitmişti. Antlaşmanın Avrupa için önemi, Rusya tarafından bozulan devletler arası dengeyi kurmak olmuştu.
Paris antlaşması ilk bakışta Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarına uygun bir durum yarattı. Görünüşte gelecek için Rus tehlikesi ortadan kalktı. Osmanlı Devleti'nin, devletler genel haklarından faydalanmak hakkını kazanması ve Avrupa devletleri konseyine kabul edilmesi, Osmanlı topraklarının büyük devletlerin kefilliği altına konulması, değeri olan moral prensiplerdi. Fakat Avrupa devletlerinin kendi aralarında bile bu prensiplere pek saygı gösterdikleri yoktu. Bu sıralarda Avrupa büyük devletlerinin gelişmekte olan endüstrileri için hammadde ve pazar bulma siyasetine girişmeleri, devletler arası siyasetin hızla gelişmesine sebep oluyordu. Böyle olduğu için de Paris antlaşmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının sağlanması için konulmuş olan maddeler, kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdu. Değil yalnız Rusya ve Fransa, fakat İngiltere bile bu antlaşmanın şekline ve ruhuna aykırı hareketlere girişmekten çekinmeyecekler ve antlaşma yokmuş gibi hareket edeceklerdir.
Paris kongresine harbi kazanan devletlerden biri olarak iştirak etmiş olan Osmanlı Devleti, Karadeniz'de mağlûp Rusya'ya yükletilmek istenen durumu kendisi için kabul etmeye zorlanmıştı. Karadeniz'in tarafsız olarak kabul edilmesi, mağlûp Rusya için ne kadar tabiî idi ise, galip devlet durumunda olan Türkiye için o kadar haksızdı. Padişahın tebaasına ıslahat vaat eden fermanının antlaşma metnine sokulması da Osmanlı Devleti'nin zararına idi. Çünkü büyük devletler, imparatorluğun iç işlerine karışmamayı yüklenmiş olmalarına rağmen, bu fermana dayanarak, devamlı şekilde Osmanlı Devleti'ni baskıları altına alacaklar ve ıslahatın kendi görüş ve çıkarlarına göre yürütülmesini isteyeceklerdir. Hatta gün gelecek, bu ıslahatın yapılmasında kendi uzmanlarını ve usullerini bile zorla kabul ettireceklerdir. Sözün kısası, Paris antlaşması tatbik değerinden mahrum maddeleri ve kötü niyetle yürütülmeye elverişli hükümleriyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği için bir garanti olmaktan çok, bir sürü siyasî anlaşmazlık ve rekabetin tohumlarını taşımakta idi. Osmanlı Devleti'ne sağladığı barış devri bu sebeple kısa ömürlü ve buhranlı oldu.
İngiltere, Kırım harbine karışmakla, Akdeniz ve Hindistan'a giden ticaret yollarına verdiği önemi göstermiş oldu. Rusya'yı yenen devletlerden olmasına rağmen, İngiltere'nin Paris antlaşmasıyla kendisine hiçbir toprak kazancı sağlamadığı göz önünde tutulursa, bu önem

daha iyi anlaşılmış olur. Rusya'nın Karadeniz'deki tersaneleriyle harp gemilerinin yok edilmesi, İngiltere'nin sömürgeleri ve Akdeniz ticareti için değerli bir garanti idi. Fransa'nın kazançları da İngiltere'ninkiler gibi siyasî olmaktan çok ekonomik idi. Napolyon Bonapart devrinden beri, Fransa, Akdeniz'deki yerine Rusya'nın göz diktiğinin farkında idi. Kutsal Yerler problemi bile gerçekte Rusya'nın Boğazlar ile Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını sağlamak için ortaya atılmış bir bahaneden ibaretti. Bu sebeplerdir ki, Rusya'nın Paris antlaşmasını imzalaması, Fransa'nın Doğu Akdeniz'de Rus yerleşmesinin endişelerinden kurtulmak manasını taşıyordu. Fransa, bundan başka, Napolyon Bonapart devrinde kendisine karşı kurulmuş olan devletler cephesini de kesin olarak parçalamış bulunuyordu. Paris antlaşmasının Paris'te imzalanması, Napolyon III'e Avrupa'da üstün bir durum sağlıyordu. Piyemonte, Kırım harbine Fransa'nın telkini ile girmiş idi. Piyemonte üyeleri Paris kongresinde ikinci derecede kalmakla beraber, İtalyan birliği fikrini büyük devletler üyelerine yaymaya muvaffak oldular. İtalyan topraklarının bir kısmına sahip olan Avusturya, her ne kadar İtalyan başdelegesi Kavur'un bu yoldaki çalışmalarını protesto etti ise de, konferans konuşmaları dışında, İtalyan birliği problemi Avrupa siyasetinin gündemine alınmış oldu. Rusya, Kırım muharebesinde iki yıl dört müttefik devlete kafa tutmakla hatırı sayılır bir kuvvet olduğunu göstermeye muvaffak olmuştu. Her ne kadar Sivastopol'da donanması ve tersaneleri yakıldı ise de, kara kuvvetleri kesin olarak imha edilmedi. Çar, Paris antlaşmasını kuvvet önünde boyun eğerek ve kötü niyetle imzaladı. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na Paris antlaşmasından önce imzalatmış olduğu antlaşmalarla sağlamış bulunduğu çıkarları kaybetti. Tuna nehrinde geliş-gidişin devletler arası bir statü altına alınması ve Eflâk-Buğdan Muhtarlığı'nın Avrupa büyük devletleri tarafından garanti edilmesi ile Balkanlar istikametinde sınırlarını genişletmek şartlarını elden kaçırdı. Padişahın, Paris antlaşmasına eklenen Islahat Fermanı ile de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan tebaanın avukatlığını yapmak durumundan çıktı.

Rusya, antlaşmanın Osmanlı Devleti'ni koruyan maddeleri karşısında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki emellerini gerçekleştirmeyi sonraya bıraktı. Fakat Avrupa'da uygun şartlar yer alıncaya kadar boş vakit geçirmek istemedi. Doğu Asya'da işlek bir politikaya girişti. Burada da tıpkı Doğu Akdeniz ile Boğazlar'da olduğu gibi İngiltere'ye rastladı.

Paris antlaşmasının ömrü, 1856'da, yani imzalandığı günde, Avrupa'da mevcut olan şartların devamına bağlı idi. İngiltere ile Fransa'nın dost olmaları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması yolundaki düşüncelerinde devam etmeleri gerekiyordu. Hâlbuki Paris antlaşmasını takip eden yıllarda, Avrupa'nın şartları değişmeye başladı. O vakte kadar millî birliğini henüz tamamlamamış olan iki devlet, İtalya ve Almanya, birliklerini sağlamak ve büyük devletler arasına karışmak yolunda ilerlemeler kaydetti. İngiltere zaten milliyet hareketlerinin gelişmesini çıkarlarına uygun görüyordu. İşe karışmadı. Fransa, İtalya'nın ve Almanya'nın birliklerini sağlamalarına taraftardı. Çünkü her iki devlet bu davalarında Avusturya ile harp yapmak zorunda idiler. Napolyon III, Rusya'dan sonra Avusturya'nın ezilmesini çıkarlarına uygun buluyordu. Fakat evdeki hesap çarşıya uymadı. İtalya'nın Fransa ile birlikte Avusturya'yı yenmesi bu devleti zayıflattı. Prusya'nın zayıflayan Avusturya'yı yenmesi de (1866) Avrupa'da Prusya'yı birinci sınıf bir devlet hâline getirdi. Fransa hegemonyayı Prusya'ya kaptırmamak için 1870'te yaptığı harpte yenilince, Paris antlaşmasıyla Avrupa'da kurulmuş olan denge yıkılmış oldu. Rusya, yeni siyaset şartlarından faydalanarak, antlaşmanın Karadeniz'le ilgili bölümlerine karşı sesini çıkartmak için beklediği fırsatı bulmuş oldu.

## VII. ISLAHAT FERMANI (28 ŞUBAT 1856)

Islahat Fermanı, Kırım harbinin son yıllarında hazırlanarak Paris antlaşmasının imzalanmasından altı hafta önce Bâb-ı âlî'de bütün bakanlar, yüksek memurlar ve

şeyhülislam, patrikler, hahambaşı ve cemaatlerin ileri gelenleri önünde okunarak ilân edildikten sonra, Paris antlaşmasını hazırlamakta olan devletlere bildirildi.
Islahat Fermanı, Gülhane hatt-ı hümâyunu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılması kararlaştırılan yeni bir düzenin prensiplerini ve genel hatlarıyla programını içine alır; Tanzimat devrinin bir merhalesi olarak kabul edilirse de, hazırlanış şekli, yapısı ve tesirleri itibarıyla ondan birçok noktalarda ayrılır.
Gülhane hattının başlattığı Tanzimat düzeni, Osmanlı devlet adamlarının teşebbüsü ile ve ön plânda siyasî düşünceler olmaksızın sadece imparatorluğun müesseselerini yenileştirmek maksadıyla tertiplenmişti. Ordunun yeni bir düzene sokulması, imparatorluğun mülkî idaresinde standart bir eyalet taksimatının kabul edilmesi, devlet şûrasının ve vilâyet meclislerinin kurulması, ceza kanununun hazırlanması, medresenin yanında Avrupa örneğinde okullar açılması, karma mahkemelerin kurulması, ticaret kanununun kabulü gibi büyük çapta işler, Tanzimatın başarıları idi. Bu başarılar, imparatorluğu tam manasıyla modern bir kılığa koymaktan uzaktı. Fakat Tanzimat'tan önceki durumuna göre, Osmanlı müesseseleri bu kılığa yakınlaşmış bulunuyorlardı. Avrupa devletleri ve en çok Rusya, Tanzimatı imparatorluğun tebaası için yetersiz görüyorlardı. Rus köylüsünün Osmanlı köylüsünden daha çok hak sahibi ve refahlı olmamasına rağmen, Rus Çarı, politika maksatları ile, Osmanlı Ortodokslarının hâmisi rolünü kendisine pek yakıştırmakta idi. İngilizlerle Fransızlar da, idealizm arkasında saklanan özel düşünceleri Hristiyan tebaa için yeni haklar verilmesinde Rusya'nın düşüncesine ortak çıkıyorlardı. Kırım harbi ilk bakıma göre, Ruslarla Fransızların Katolikler ve Ortodokslar için ayrı ayrı istikametten aynı amaca yöneltilen çıkarları sağlamak için yaptıkları çalışmalardan doğmuştu.
Kırım harbinin sonlarına doğru, barış ihtimalleri belirince, müttefik devletler, barış konferansında Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan tebaa çıkarına diye, siyasî manevralar çevirerek, Avrupa'nın Hristiyan kamuoyundan para toplamasını önlemeyi düşündüler; 1 Şubat 1855'te Viyana'da, Avusturya, İngiltere ve Fransa arasında, gelecek barış görüşmelerine temel ödevini görecek prensipler görüşüldü; bunlar arasına Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan tebaanın hak ve imtiyazlarının açıklanmasını isteyen bir madde kondu. Bu maddenin programlaştırılması yolunda, müttefik devletler arasında yapılan tartışmalar neticesine şu tezler ortaya atıldı:
Türk tezi: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan tebaaya verilen hak ve imtiyazlar, Fatih Sultan Mehmet devrinde başlar. Bu hak ve imtiyazlar iki bölümdür. Birinci bölüm, din yönünden olanlarını içine alır. Bunlar vicdan hürlüğü ile ilgili olduğundan, Bâb-ı âlî yenilemeye daima hazırdır. İkinci bölüm ise medenî haklarla adalet ve muhtariyet hususundaki imtiyazları ihtiva eder. Osmanlı hükûmeti, Gülhane hatt-ı hümâyunu ile İslâm ve Hristiyan tebaası arasında eşitlik prensibini kabul etmiş olduğu için, artık böyle imtiyazlar tanıyamaz.
Rus tezi: Paris antlaşmasına eklenecek bir madde ile Osmanlı Hristiyanlarının hak ve menfaatleri, Avrupa devletlerinin toplu garantisi altına alınmalıdır.
İngiliz tezi: Tam ölçüde bir din serbestliği ve hukuk eşitliği sağlanmalıdır.
Fransız tezi: İslâm tebaa ile Hristiyan tebaa arasında, cemiyet, haklar, vergiler, askerlik, eğitim ve devlet memurluklarına geçme bakımından sürüp gelen farklar, bir ferman ile kaldırılarak, Gülhane hattında işaret edilmiş olan tebaa eşitliği tam manasıyla geliştirilmelidir.
Bâb-ı âlî ne Rusya'nın, ne de İngiltere'nin tezini kabul edemezdi. Çünkü birincisi, devletin haklarına dokunmakta, ikincisi ise devletin temeli demek olan İslâm dinini küçültmekte idi. Fransız tezine gelince, din ve devlete açıktan açığa dokunur bir tarafı görülmediği için, akla yakın olarak kabul edildi. İngiltere ile Avusturya bu ciheti kabul ettiklerinden, Fransız tezi bir ferman şekline konularak, ilânı Bâb-ı âlî'ye bırakıldı.
Bütün bu açıklamadan da anlaşılıyor ki, "Islahat Fermanı" yabancı devletlerin hazırladığı ve Bâb-ı âlî'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir ıslahat programıdır. Osmanlı Devleti, bu fermanı

kendiliğinden ilân ettiğini dünyaya açıklamakla, hükümranlık haklarını yalnız şekil yönünden kurtarmış oluyordu. Gerçekte ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan tebaasının refahını düşünmek ve bu hususta gereken kararları almak Avrupa büyük devletlerinin eline geçmiş idi. Gülhane hattındaki prensipleri yeniledikten başka, onlara yenilerini de ekleyen Islahat Fermanı şu yirmi maddeden kurulmuştur:

"Tebaanın can ve mal, ırz ve namus masunluğu; kanun önünde eşitlik; şahsın ve topluluğun tasarruf hukuklarına saygı; devlet hizmetlerine ve askerlik ödevine bütün tebaanın kabulü; bazı sınırlar içinde mezhep ve eğitim hürriyeti; vergiler hususunda eşitlik, iltizam usulünün kaldırılarak verginin doğrudan doğruya alınması; mahkemelerde şahitlik hususunda eşitlik, tebaanın mahkemeler huzurunda hüküm giymesinden sonra idam veya af hususunun, padişahın hakları cümlesinden olduğu; mahkemelerin açık olması ve ilâmların yayımlanması; suçlu mülklerinin müsaderesi usulünün kaldırılması; işkencenin kaldırılması; hapishane usul ve nizamlarının insanlık kaidelerine daha uygun bir şekilde tutulması; karma ticaret, ceza ve cinayet davaları için karma mahkemeler kurulması, bu mahkemelerde yürütülecek haklar ve ceza kanunlarıyla mahkeme usullerinin düzenlenmesi; Müslüman olmayan toplulukların din yönünden olan imtiyazları muhfaza edilerek, diğer imtiyazlarının incelenmesi ve değiştirilmesi; patrikhanelerin veya Müslüman olmayan meclislerin, bazı hallerde, hukuk davalarında sahip olacakları salâhiyetlerin teyidi; adı geçen meclisler tarafından vilâyet ve nahiye meclisleriyle Ahkâm-ı Adliye meclisinde aza bulundurulması; resmî yazılarda Hristiyanlar için hakaret manası taşıyan tabirlerin kullanılmaması; rüşvetin kaldırılması, irtikâp ve ihtilâsın kaldırılması için kanunun şiddetle yürütülmesi."

Islahat Fermanı'nın bu maddeleri, Gülhane hattına göre daha gerekli ve daha geniş idi. Gülhane hattında da olduğu gibi, Islahat Fermanı'nda da başlıca düşünce, tebaayı ırk ve din farkı gözetmeksizin kaynaştırmak ve imparatorluğun mukadderatı ile ilgili bir Osmanlı topluluğu yaratmaktı. Islahat Fermanı, bu amaca varılması için İslâmlarla Hristiyanları ayıran hususların kaldırılmasını göz önünde tutuyordu. İslâmlarla Hristiyanlar arasında mevcut farklar, din, vergi, askerlik, devlet memurluklarına geçme ve eğitim alanında göze çarpmakta idi. Hristiyanlar, din bakımından hürlüğe sahiptiler. Fakat inanç sistemleri, İslâmlar nazarında küfürdü. Bu itibarla Hristiyanlar da kâfir sayılırlardı. İmparatorluğun temeli İslâmlık olduğu için, Hristiyan umumî efkârını üzen bazı kanunlar da çıkarılmıştı. Bunlar içinden ikisi İslâm umumî efkârında kuvvetli birer hüküm hâlini de almış bulunuyordu. İslâmlığı kendi isteğiyle kabul eden bir Hristiyan veya Yahudi, tekrar kendi dinine döndüğü takdirde, ölüm cezasına çarptırılması kanundu. Keza Müslüman bir kadınla münasebette bulunan bir Hristiyanın, İslâmlığı kabul etmediği takdirde, ölüme mahkûm edilmesi de kanundu. Böyle kanunlar mevcut oldukça, Hristiyan cemiyeti ile Müslüman cemiyeti arasında bir kaynaşma sağlanamayacağı belli idi. Islahat Fermanı, içine aldığı maddelerle, kişiler arasında eşitliği temin etmek istediği kadar din sistemleri arasında mevcut eşitsizliği de şekil bakımından olsun kaldırmak istiyordu.

İslâmlarla Hristiyanlar arasında vergi ve askerlik hizmeti bakımından olan eşitsizlik ise oldukça önemli idi. Tanzimata kadar Hristiyan tebaa askere alınmazdı. Bu muafiyetine karşılık olarak da devlete haraç ismini taşıyan bir vergi verirdi. Bu durum, tebaanın kanun önünde eşitliği prensibini çok zayıflatmakta idi. Tanzimatta haraç kaldırılarak askerlik ödevi Hristiyanlar için de mecburî olmuştu. 1847'de ilk defa olarak Rum gemicileri Osmanlı bahriyesine alınmıştı. 1850'de Devlet şûrasının kabul ettiği bir kanun projesiyle, bütün Hristiyan tebaanın askerlik problemi ele alındı. Fakat bir taraftan Hristiyanların orduda ilerlemeleri kararlaştırılamadığından, diğer taraftan Hristiyanlar askerliği benimseyemediklerinden, kanun projesi yürütülemedi. Bu örneğe rağmen Islahat Fermanı'nda Hristiyanların askerliği yeniden prensip olarak ortaya kondu. Askerlik ödevini yapmak istemeyen İslâm ve Hristiyan tebaa için "bedel-i nakdî" formülü kabul edildi. Bu, bir derece, haraç vergisinin devamı demekti. Fakat İslâmların da bedel-i nakdî vermek hakkına sahip

olmaları ile Hristiyan ve İslâm tebaa arasında askerlik alanında eşitlik sağlanmış oldu. İslâmla Hristiyan tebaa arasında bir eşitsizlik de devlet memurluklarına geçmede göze çarpmakta idi. Hristiyanların bazı hallerde, Rumlar müstesna, devlet memurluklarına geçmeye hakları yoktu. Hristiyanların siyaset haklarından mahrumluğunu anlatan bu durum, Hristiyan devletlerin gözüne çarpmakta idi. Devlet memurluğu eğitim ile yakından ilgili olduğundan, Islahat Fermanı'nda Hristiyanların hem Osmanlı eğitiminden faydalanabilmeleri, hem de devlet memurluklarına geçebilmeleri prensibi konulmuştu.
Islahat fermanında, tebaayı kaynaştırmayı amaç tutan maddelerin yanında, türlü alanda devlet idaresini denkleştirmek için de birtakım maddeler vardı.
Bütün bu maddelerin yürütülmesi, Tanzimatın ikinci merhalesi olan ve 1856'dan 1875'e kadar uzanan devirde olmuştur.

## ABDÜLMECİT DEVRİNDE SADRAZAMLAR, ŞEYHÜLİSLÂMLAR

### I- Sadrazamlar:

| | | | |
|---|---|---|---|
| Mehmet Hüsrev Paşa (Abaza) | (1839-1840) | | |
| Mehmet Emin Rauf Paşa | (1840-1841) | İzzet Mehmet Paşa | (1841-1842) |
| Mehmet Emin Rauf Paşa | (1842-1845) | | |
| Mustafa Reşit Paşa | (1845-1847) | | |
| İbrahim Sarım Paşa | (1847-1847) | | |
| Mustafa Reşit Paşa | (1847-1851) | | |
| Mehmet Emin Rauf Paşa | (1851-1851) | | |
| Mustafa Reşit Paşa | (1851-1851) | | |
| Mehmet Emin Âli Paşa | (1851-1851) | | |
| Mehmet Ali Paşa | (1851-1852) | | |
| Mustafa Nailî Paşa (Pravişteli) | (1852-1853) | | |
| Mehmet Paşa (Kıbrıslı) | (1853-1854) | | |
| Mustafa Reşit Paşa | (1854-1854) | | |
| Mehmet Emin Âlî Paşa | (1854-1856) | | |
| Mustafa Reşit Paşa | (1856-1856) | | |
| Mustafa Nailî Paşa | (1856-1857) | | |
| Mustafa Reşit Paşa | (1857-1857) | | |
| Mehmet Emin Âli Paşa | (1857-1857) | | |
| Mehmet Paşa (Kıbrıslı) | (1859-1859) | | |
| Mehmet Rüştü Paşa (Mütercim) | (1859-1859) | | |
| Mehmet Paşa (Kıbrıslı) | (1859-1861) | | |

### II- Şeyhülislâmlar:

| | | |
|---|---|---|
| Mustafa Asım Efendi (Mekkîzâde) | (1832-1845) | |
| Esseyyit Elhac Ârif Hikmet Bey (İsmet Beyzâde) | (1845-1853) | |
| Mehmet Ârif Efendi | (1853-1858) | |
| Esseyyit Mehmet Sadettin Efendi | (1858-1863) | |

## VESİKALAR

Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane'de okunan
Hatt-ı hümâyunun suretidir

Cümleye malûm olduğu üzere Devlet-i aliyyemizin bidayet-i zuhurundan beri ahkâm-ı celîle-i kur'aniyye ve kavanîn-i şer'iyyeye kemaliyle riâyet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ü meknet ve bilcümle tebaasının refah ü mâmuriyeti rütbe-i gayete vâsıl olmuşken yüzelli sene vardır ki, gavâil-i müteâkibe ve esbab-ı mütenevviaya mebni ne şer'-i şerîfe ve ne kavânin-i münîfeye inkıyat ve imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mâmuriyet bilâkis zaaf ve fakre mübeddel olmuş ve hâlbuki kanânîn-i şer'iyyen tahtında idare olunmayan memâlikin payidar olamayacağı vazıhattan bulunmuş olup cülûs-ı hümâyunumuz rûz-ı fîruzundan beri efkâr-ı hayriyet âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerret îmâr-ı memâlik ve enha ve terfih-i ahâli ve fukara kaziyye-i nâfiasına münhasır ve memâlik-i devlet-i aliyyemizin mevki-i coğrafîsine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran esbâb-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu hâlde beş on sene zarfında bitevfikihi taâlâ suver-i matluba hasıl olacağı zâhir olmağla avn-ü inâyet-i hazret-i bârîye îtimat ve imdâd-ı ruhaniyyet-i cenab-ı peygamberîye tevessül ve istinat birle bundan böyle Devlet-i aliyye ve memâlik-i mahrusamızın hüsn-i idaresi zımnında bazı kavânin-i cedide vaz' ve tesisi lâzım ve mühim görülerek işbu kavânin-i mukteziyyenin mevadd-ı esasiyyesi dahi emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz u nâmus ve mal ve tayin-i vergi ve asâkir-i mukteziyenin suret-i celb ve müddet-i istihdamı kaziyyelerinden ibaret olup şöyle ki, dünyada candan ve ırz-u nâmustan eaz bir şey olmadığından bir adam onları tehlikede gördükçe hilkat-i zâtiyye ve cibiliyett-i fıtriyyesinde hıyanete meyil olmasa bile muhafaza-i can ve namusu için elbette bâzı suretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellem olduğu misillû bilâkis can ve namusundan emin olduğu halde dahi sıdk-u istikametten ayrılamayacağı ve işi gücü hemen devlet ve milletine hüns-i hizmetten ibaret olacağı dahi bedihî ve zâhirdir ve emniyet-i mal kaziyyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınmayıp ve ne îmâr-ı mülke bakmayıp endişe ve ıztıraptan hâlî olamadığı misullû aksi takdirinde yâni emvâl-ü emlâkinden emniyet-i kâmilesi olduğu hâlde dahi kendi işi ile tevsi-i dâire-i taayyüşiyle uğraşıp ve kendisinde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ona göre hüsn-i hareketle çalışacağı şüpheden âzadedir ve tâyin-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhafaza-i memâliki için elbette asker ve leşkere vesâir masarif-i muktaziyyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idare olunacağı ve akçe dahi tebaasının vergisiyle hâsıl olacağına binaen dahi bir hüsn-i suretine bakılmak ehem olup eğerçi mukaddemlerde varidat zannolunmuş olan yed-i vâhit beliyyesinde lehülhamd memâlik-i mahrusamız ahalisi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahribiyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülmeye iltizamat usûl-i muzırrası elyevm câri olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyasîyye ve umûr-ı maliyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr-ü kahrına teslim demek olarak oldahi eğer zaten bir iyice adam değilse hemen kendi çıkarına bakıp cemi harekât ve sekenatı gadr ü ve zulümden ibaret olmasıyla bâde-ezin ahâli-i memâlikten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münasip tâyin olunarak kimseden ziyade bir şey alınmaması ve Devlet-i aliyyemizin berren ve bahren masârif-i askeriyye vesâiresi dahi kavânin-i icâbiye ile tahdit ve tâyin olunup ona göre icra olunması lâzım edendir. Asker maddesi dahi ber minvâl-i muharrer mevadd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farize-i zimmeti ise de şimdiye kadar câri olduğu veçhile bir memleketin aded-i nufus-ı mevcudesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem ziraat ve ticaret mevadd-ı nâfiasının ihlâlini mucip olduğu misullû askerliğe gelenlerin ilânihâyet-il-ömür istihdamları dahi füturu ve kat'-ı tahassülü müstelzim olmakta olmasıyla her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak

neferat-ı askeriyye için bâzı usûl-i hasene ve dört veyahut beş sene müddet istihdam zımnında dahi bir tarik-i münavebe vaz' ve tesis olunması îcab-ı hâldendir.
Velhasıl bu kavânin-i nizamiyye hâsıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve memuriyet ve asâyiş ü istirahat mümkün olmayup cümlesinin esası dahi mevadd-ı meşruhadan ibaret olduğundan fîmâbad esbâb-ı cünhadan dâvaları kavânin-i şer'iye iktizasınca alenen berveçh-i tetkik görülüp hükmolunmadıkça hiç kimse hakkında hafî ve celî îdam ve tesmim muamelesi icrası câiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve nâmusuna tasallut vuku' bulmamak ve herkes emvâl ve emlâkine kemâl-i serbestiyle mâlik ve mutasarrıf olarak ona bir taraftan müdahale olunmamak ve firarda birinin töhmet ve kabahati vukuunda onun veresesi ol töhmet ve kabahatten beriyy-üz-zimme olacaklarından onun malını müsadere ile veresesi hukuk-ı irsiyyelerinden kalınmamak ve tebaay-ı saltanat-ı seniyyemizden olan ahâli-i islâm ve milel-i sâire ve müsaadât-ı şâhânemize bilistisna mazhar olmak üzere can u ırz ve nâmus ve mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şâhânemden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahi ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmakla Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye âzâsı dahi lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükelâ ve ricâl-i devlet-i aliyyenin dahi bâzı tayin olunacak eyyamda orada içtima ederek ve cümlesi efkârı ve mütaleatını hiç çekinmeyip serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i can ve mal ve tâyin-i vergi hususlarına dâir kavânin-i muktaziyye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzimat-ı askeriyye maddesi dahi Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrasında söyleşilip her bir kanun karargir oldukça hatt-ı hümâyunumuz ile tasdik ve teşvik olunmak için taraf-ı hümâyunumuza arz olunsun ve işbu kavânin-i şer'iyye mücerred din ü devlet ve mülk-i milleti ihya için vaz' olunacak olduğundan cânib-i hümâyunumuzdan hilâfına hareket vuku bulmayacağına ahd-ü mîsak olunup Hırka-i Şerîfe odasında cemi' ülema ve vükelâ hazır oldukları hâlde kasem-i billâh dahi okunarak ulema ve vükelâ dahi tahlif olunacağından ona göre ülema ve vüzeradan velhâsıl her kim olur ise olsun kavânin-i şer'iyyeye muhalif hareket edenlerin kabahat-i sabitelerine göre tedibât-ı lâyikalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrası zımnında mahsusen ceza kanunnâmesi dahi tanzim ettirilsin ve cümle memurînin elhaletühazibi mıktar-ı vâfi maaşları olarak şayet henüz olmayanları var ise onlar dahi bir tanzim olunacağından şer'an menfur olup harabiyyet-i mülkün sebeb-i âzamı olan rüşvet madde-i kerihesinin fîmabâd adem-i vukuu maddesinin dahi bir kânun-ı kavi ile tekidine bakılsın.
Ve keyfiyyet-i meşruha usûl-i atîkayı bütün bütün tagyir ve tahdit demek olacağından işbu irâde-i şâhanemiz Dersaadet ve bilcümle memâlik-i mahrusamız ahalisine ilân ve işâe olunacağı misillû düvel-i mütehabbe dahi bu usûlün inşaallah-u Taalâ ilelebed bekasına şâhid olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya dahi resmen bildirilsin.
Hemen Rabbimiz Taalâ Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânin-i müessesenin hilâfına hareket edenler Allah-u Taalâ Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebed felâh bulmasınlar âmin.
Fî 26 Şaban, Sene: 1255, Yevm: Pazar, 3 Kasım 1839

Islahat fermân-ı hümâyunu suretidir

Bâd-el-elkab,
Malûm ola ki yed-i müeyyed-i mülûkâneme vedia-i cenâb-ı bârî olan kâffe-i sunuf-ı tebea-i şâhânemin her cihetle temamî-i husûl-i saadeti hâli akdem-i efkâr-ı hayriyet disar-ı pâdişâhanem olarak cülûs-ı meymenet menus-ı hümâyunum gününden beri bu babda zuhura gelen himem-i mahsusa-i şâhânemin hamdolsun pek çok semere-i nâfiası meşhut olup mülkü milletimizin mâmuriyet ve serveti anbean tezayüt etmekte ise de Devlet-i aliyyemizin şanına muvafık ve milel-i mütemeddine arasında bihakkın hâiz olduğu mevki-i âlî ve mühimme lâyık olan hâlin kemale îsali için şimdiye kadar vaz' ve tesisine muvaffak olduğum nizamât-ı

cedide-i hayriyyenin ez ser-i nev tekit ve tevsii matlub-ı mâdelet mashûb-ı pâdişâhanem olduğu hâlde umum tebea-i şâhânemizin mesaiy-i cemîle-i hamiyetkâraneleri ve müttefik-i hass-ı bahir-ül-islâhımız olan düvel-i mufahhamanın himmet ü muâvenet-i hayrhâhaneleri eseri olmak üzere Devlet-i aliyyemizin bu kerre biinâyetillâhi Taalâ haricen hukuk-ı seniyyesi bir kat daha teekküt eylediğine ve bu cihetle şu asr devlet-i aliyyemiz için bir zamân-ı hayriyyet iktiranın mâbadi olacağından dahilen dahi saltanat-ı seniyyemizin tezyid-i kuvvet ve meknetini ve revâbıt-ı kalbiyye-i vatandaşî ile birbirine merbut olan ve nazar-ı madalet-eser-i müşfikanemde müsavi bulunan kâffe-i sunûf-ı tebea-i şâhânemin her yüzden husûl-i temamîm-i saadet-i hâl ve memâlik-i şâhânemizin mamuriyetini müstelzim olacak esbâb-ı vesâilin anbean ilerlemesi murad-ı merhamet îtiyad-ı mülûkânem iktizasından bulunduğuna binaen hususat-ı atiyet-üz-zikrin icrasına irâde-i mâdelet ifade-i pâdişahânem şerefsudur olmuştur.

Şöyle ki: Gülhane'de kıraat olunan hatt-ı hümâyunum ile ve Tanzimat-ı Hayriyye mûcibince her din ve mezhepte bulunan kâffe-i tebaa-i şâhânem hakkında bilâistisna emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i nâmus için taraf-ı eşref-i pâdişâhanemden va'd ve ihsan olunmuş olan teminat bu kere dahi tekid ve teyit kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarılması için tedabir-i müessirenin ittihaz olunması ve zîr-i cenâh-ı âtıfet-i seniyye-i pâdişâhanemde olarak memâlik-i mahrusa-i şâhânemde bulunan hristiyan vesâir tebea-i gayr-i müslime cemaatlerine ecdâd-ı îzamım taraflarından verilmiş ve sinîn-i âhirede îta ve ihsan kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyat-ı ruhaniye bu kere dahi takrir ve ibka kılınıp fakat hristiyan ve tebea-i gayr-i müslime-i sâirenin her bir cemaati bir mehl-i muayyen içinde imtiyazat ve muafiyyat-ı hâzıralarının rüyet ve muayenesine ibtidar ile olbabda vaktin ve gerek âsâr-ı medeniyet ve malûmat-ı müktesibenin icap ettirdiği ıslahatı irade ve tensib-i şâhânem ile Bâb-ı âlîmizin nezareti tahtında olarak mahsusan patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler mârifetiyle bilmüzakere cânib-i Bâb-ı âlîmize arz ve ifade eylemeye mecbur olarak cennetmekân Ebülfeth Sultan Mehmet Han-ı sânî hazretleri ve gerek ahlâf-ı îzamları taraflarından patrikler ile hristiyan piskoposlarına îta buyrulmuş olan ruhsat ve iktidar niyat-ı fütüvvetkârâne-i pâdişâhanemden nâşi işbu cemaatlere temin olunmuş olan hâl ve mevki'-i cedid ile tevfik olunup ve patriklerin elhaletü hazihi câri olan usûl-i intihabiyeleri ıslah olunduktan sonra patriklik berât-ı âlîsinin ahkâmına tatbîken kayd-ı hayat ile nasb ve tâyin olunmaları usulünün tamamen ve sahihen icra ve Bâb-ı âlîmizle cemaat-ı muhtelifenin rüesây-ı ruhaniyesi beyninde karargir olacak bir surete tatbikan patrik ve metrepolit ve murahhasa ve piskopos ve hahamların hîn-i nasbında usûl-i tahlifiyenin ifâ kılınması ve her ne suret ve nam ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevaiz ve avaidât cümleten menolunarak yerine patriklere ve cemaat başılarına varidât-ı muayyene tahsis ve rühbân-ı sâirenin dahi rütbe ve mansıblarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine bervech-i hakkaniyyet maaşlar tâyin olunup, fakat hristiyan rahiplerinin emvâl-i menkule ve gayr-i menkulelerine bir gûna sekte iras olunmayarak hristiyan vesâir tebaa-i gayr-i müslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin rühban ve avamı beyninde müntehap âzadan mürekkep bir meclisin hüsn-i muhafazasına havale kılınması ve ehalisi cümleten bir mezhepte bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrây-ı âyine mahsus olan ebniyyenin ve gerek mektep ve hastahane ve mezarlık misillû sâir mahallerin hey'et-i asliyyeleri üzere tâmir ve termimlerine bir gûna mevâni îka olunmayıp böyle mahallerin müceddeden inşası lâzım geldikçe patrik veya rüesay-ı milletin tasvibi hâlinde bunların resm ve suret-i inşâsı bir kere cânib-i Bâb-ı âlîmize arz olunmak iktiza edeceğinden ya sûver-i mârûza kabul ile müteallik olacak irâde-i seniyye-i mülûkânem iktizası icra veya bir müddet-i muayyene zarfında olbabda olan itirazat beyan olunup bir mezhebin cemaati yalnız olarak sâiriyle karışık olmayarak bir mahalde bulunur ise o yerde âyine müteallik hususatı zâhiren ve alenen icrada bir türlü kuyuda düçar olmayıp ahalisi edyân-ı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sâkin olduğu ayrıca mahalde

bâlâda bast ü beyan olunan usule ittibaen kendi kilise ve hastahane ve mektep ve mezarlıklarını tâmir ve termime muktedir olabilmesi ve müceddeden inşa olunması iktiza eyleyen ebniyyeye gelince bunlar için ruhsat-ı lâzimeyi patrikler veyahut cemaat metrepolitleri cânib-i Bâb-ı âlîmizden istida edüp Devlet-i aliyyemizce bundan bir gûna mevâni-i mülkiyye olmadığı hâlde ruhsat-ı seniyyem erzan kılınması ve bu makule işlerde hükûmet tarafından vuku bulacak muamelât külliyen hasbî olması ve bir mezhebe tâbi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemâl-i serbestî ile icra olunmasını temin için tedabir-i lâzime ve kaviyyenin ittihaz kılınması ve mezheb ve lisan veyahut cinsiyet cihetleriyle sünuf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyyemden bir sınıfın âher sınıftan aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i ta'birat ve elfaz ve temyizat muharrerat-ı divaniyyeden ilelebet mahv ü izâle kılınması ve ahad-ı nas beyninde veyahut memurîn taraflarından dahi mûcib-i şîn ve âr olacak veya nâmusa dokunacak her türlü târif ve tavsifin istimali kanunen men olunması ve çünkü memalik-i mahrusamda bulunan her din ve mezhebin âyini behveçh-i serbestî icra olunduğundan tebaa-i şâhânemden hiçbir kimesne bulunduğu dinin âyinini icradan men olunmaması ve bundan dolayı cevr-ü eza görmemesi ve tebdil-i din ü mezhep etmek üzere kimse icbar olunmaması ve saltanat-ı seniyyemizin memurîn ve hademesinin intihap ve nasbı tensip ve irâde-i şâhâneme menut olarak tebea-i Devlet-i aliyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyyet ve kabiliyyetlerine göre umum hakkında mer'iyy-ül-icra olacak nizamata imtisâlen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizamât-ı mevzularında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i aliyyemin mekâtib-i askeriyye ve mülkiyyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat-ı maarif ve hiref ve sanâyie dâir milletçe mektepler yapmaya mezun olup fakat bu makule mekâtib-i umumiyyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerin intihabı âzası taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması ve ehl-i islâm ile hrıstiyan vesâir tebaa-i gayr-i müslime miyanesinde veyahut tebaa-i İseviyye vesâir tebaa-i gayri müslimeden mezahib-i muhtelifeye tâbi olanların birbiri beyninde ticaret veyahut cinayata müteallik zuhura gelecek cemi deavî muhtelit divanlara havale olunup istima-ı dâva için işbu divanlar tarafından akdolunacak meclisler alenî olacağından müddeî ile müddeîaleyh muvacehe olunarak bunların ikame edecekleri şahitler tekarir-i vakıalarını daima kendi âyin ve mezhepleri üzere icra edecekleri birer yemin ile tasdik eylemeleri ve hukuk-ı âdiyeye âit olan deavî dahi eyalet ve elviye muhtelit meclislerinde vâli ve kadı-i memleket hazır oldukları hâlde şer'an veya nizamen rü'yet olunup işbu mehakim ve mecaliste muhakemat-ı vakıa alenî icra olunması ve hıristiyan vesair tebaa-i gayr-i müslimeden iki kimse beyninde hukuk-ı irsiyye gibi deavî-i mahsusa sahib-i dâva olanlar istedikleri hâlde patrik veya rüese ve mecâlis marifetiyle rü'yet olunmak üzere havale kılınması ve mücazat ve ticaret kanunlarıyla muhtelit divanlarda icra olunacak usûl ve nizamât-ı mürafaat mümkün mertebe süratle ikmâl olunarak ve zabt ü tedvin kılınarak memâlik-i mahrusâ-i şâhânemde müstâmel olan elsine-i muhtelifeye tercüme ile neşr-ü ilân olunması ve hukuk-ı insaniyyeyi hukuk-ı adalet ile tevfik etmek için mazanne-i sû'i olanların veyahut tedibât-ı cezaiyyeye müstehak bulunanların haps ve tevkiflerine mahsus olan kâffe-i mahbes ve mahall-i sâirede usûl-i hapsiyyenin mümkün mertebe müddet-i kalile zarfında ıslahına mübaşeret olunması ve her hâlde hapishanelerde bile cânib-i saltanat-ı seniyyemden vaz' kılınan nizâmat-ı inzibatiyyeye muvafık muamelâttan maada hiçbir gûna mücazât-ı cismaniye ve eziyet ve işkenceye müşabih kâffe-i muamele dahi kâmilen lâğv ve iptal kılınması ve bunun hilâfında vuku bulacak harekât şedîden men ve zecrolunacağından maada bunun icrasını emreden memurîn ile bilfiil icra eyleyen kesanın dahi ceza kanunnâmesi iktizasınca tekdir ve tedip olunması ve Dâr-üs-saltanat-ı seniyyem ve eyalât ve bilâd ve kurada umûr-ı zaptiyyenin tanzimi maddesi âsude-i hâl olan kâffe-i tebaa-i mülûkâneme kendi mal ve canlarının muhafazasına sahihen ve kaviyyen emniyet verecek surette tanzim kılınması

ve verginin müsavatı tekâlif-i sâirenin müsavatını mûcip olduğu misillû hukukça olan müsâvat dahi vezaifçe olan müsâvatı müstelzim olduğundan hristiyan vesâir tebaa-î gayr-i müslime dahi ehâli-i islâm misillû hisse-i askeriyye îtası hakkında muahharan verilen karara inkıyat mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akçe îtasiyle hizmet-i fi'liyyeden muâf olmak usulünün icra olunması ve islâmdan maada tebaanın sunûf-ı askeriyye içinde suret-i istihdamları hakkında nizamât-ı lâzime yapılıp müddet-i kalile-i mümkine zarfında neşr-ü ilân kılınması ve eyâlât ve elviye meclislerinde tebaa-i Müslime ve İseviyye vesâireden bulunan âzanın emr-i intihaplarını bir suret-i sahihaya koymak ve ârânın doğruca zuhurunu temin eylemek için işbu meclislerin sür'at-i tertip ve teşkilleri hakkında olan nizamâtın ıslahına teşebbüs ile Devlet-i aliyyem netice-i ârâyı ve verilen hüküm ve kararı sahîhen bilmek ve buna nezaret etmek esbab ve vesâil-i müessirenin istihsalini mütalea eylemesi ve çünkü bey' ve furuht ve tasarruf-ı emlâk ve akar maddeleri hakkında olan kavanin-i devlet-i aliyyeme ve nizamâtı zabıta-i belediyyeye ittiba ve imtisâl eylemek ve asıl yerli ehalinin verdikleri tekâlifi vermek üzere saltanat-ı seniyyem ile düvel-i ecnebiyye beyninde yapılacak suret-i tanzimiyyeden sonra ecnebiyyeye dahi tasarruf-ı emlâk müsaadesinin îta olunması ve tebaa-i saltanat-ı seniyyemin kâffesi üzerine tarholunacak vergi ve tekâlif sınıf ve mezheplerine bakılmayacak bir surette ahzolunmakta idiğünden işbu tekâlifin ve alelhusus âşarın ahz-ü istifasında vukubulmakta olan sû-i istimalâtın ıslahı tedbir-i seriası mütalea ve müzakere olunup doğrudan doğruya ahz-i vergi etmek usulünün peyderpey icrası kabil oldukça varidat-ı devlet-i aliyyemin iltizam olunması usulünün yerine bu suret ittihaz kılınıp usûl-i hâliyye câri oldukça memurîn-i Devlet-i aliyyem ile mecâlis âzalarının müzayedeleri alenen icra olunacak iltizamattan birini deruhte ettirmeleri veya bir gûna hisse almaları mücâzat-ı şedîde ile men kılınması ve tekâlif-i mahalliye dahi mehmaemken mahsulâta halel vermeyecek ve ticaret-i dahiliyyeye mâni olmayacak vaz' ve tâyin olunması ve umûr-ı nâfia için tâyin ve tahsis olunacak mebâliğ-i münasibeye berren ve bahren ve ihdas olunacak turuk-ı mesâlikten istifade edecek olan eyalât ve sancaklarda vaz' ve tesis kılınacak vergiy-i mahsuslar dahi ilâve edilmesi ve saltanat-ı seniyyemin beher sene için varidat ve masarifat defterinin tanzim ve iraesi hakkında muahharen bir nizâm-ı mahsus yapılmış olduğundan bunun temamî-i icrây-ı ahkâmına îtina olunması ve her bir memura tahsis kılınmış olan maaşların hüsn-i tesviyesine mübaşeret kılınması ve her bir cemaatin rüesasiyle taraf-ı eşref-i şâhânemden tâyin olunacak birer memurları tebaa-i saltanat-ı seniyyemin umûmuna ait ve râci olan maddelerin müzakeratına Meclis-i vâlâ'da bulunmak üzere makam-ı celîl-i vekâlet-i mutlakamdan mahsusen celbolunup ve işbu memurlar birer sene için tâyin kılınıp bunlar memuriyetlerine başladıkları gibi tahlif olunmaları ve Meclis-i vâlâ'nın âzası gerek âdi ve gerek fevkalâde vukubulan içtimalarında rey ve mütalealarını doğruca beyan ve ifade etmeleri ve bundan dolayı asla rencide olunmamaları ve ifsad ve irtikâp ve itisafa dâir olan kavâninin ahkâmı kâffe-i tebaa-i saltanat-ı seniyyem haklarında herhangi sınıfta ve ne türlü memuriyette bulunurlarsa bulunsunlar usûl-i meşrûasına tevfikan icra olunması ve Devlet-i aliyyemin tashih-i usûl-i sikke ile umûr-ı maliyesine îtibar verecek başka misillû şeyler yapılıp memalik-i mahrûsa-i memâlik-i şâhânemin menbâ-ı servet-i maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tâyiniyle ve mahsulât-ı memâlik-i şâhânemin nakli için îcap eden turûk ve cedâvilin küşâdiyle ve emr-i ziraat ve ticaretin tevessüüne hâil olan esbâbın men'iyle teshilât-ı sahîhanın icra olunması ve bunun için maarif ve ulûm ve sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması esbâbının biletraf mütaleasıyla peyderpey mevki-i icrâya konulması maddelerinden ibaret olmakla siz ki sadr-ı âzam-ı sütude şiyem-i müşârünileyhsiz işbu fermân-ı celil-ül-unvân-ı mülûkânemi usûlü üzere gerek Dersaadetimde, gerek memalik-i şâhânemin her bir tarafında ilân ve işaatla hususât-ı meşruhanın balâda beyan olunduğu veçhile icrây-i iktizalarına ve bundan böyle ahkâm-ı celîlesinin daima ve müstemirren mer'iyy-ül-icra tutulması esbâb-ı lâzime ve veâsîl-i kaviyyesinin istihsâl ve istikmali hususuna

bezl-i cell-i himmet eyleyesiz; şöyle bilesiz alâmet-i şerifeme îtimat kılasız. Tahrîren fî evâil-i şehr-i cemâziy-el-uhra, sene isna ve seb'în ve mieteyn ve elf.

BİBLİYOGRAFYA

Tanzimat Devri (1838-1856)

Genel mahiyette kaynaklar:

- Ahmet Lütfi, Lütfi Tarihi, c. 8.
- Atâ, Atâ Tarihi, c. 5.
- Engelhard-Ali Reşat, Türkiye ve Tanzimat 1912.
- Mahmut Celâleddin Paşa, Mir'at-ı hakikat, c. I, II.
- Abdurrahman Şeref, Tarih müsahebeleri, İst. 1925.
- Rifat Paşa, Asâr-ı Rifat (tarihsiz).

Abdülmecit ve Mustafa Reşit Paşa hakkında:

- Ubicini, Lettres sur la Turquie, Paris 1851.
- Hariciye Nezareti salnamesi, 1883.
- Ahmet Refik, Sultan Abdülmecit'in sarayında Dr. Spitzer'in hâtıratı, Tarih-i Osmanî Ecn. mec. 34.
- Sabahattin, Bir Türk diplomatının evrak-ı siyasiyesi.
- Enver Behnan Şapolyo, Mustafa Reşit Paşa, İst. 1946.
- Cavid Baysun, Mustafa Reşit Paşanın Paris ve Londra sefaretleri esnasındaki siyasî yazıları, Tarih vesikaları, c. I, sayı 1-6, c. II, Sayı 7, 9-12.
- Tevfik, Reşit Paşa merhumun bazı âsâr-ı siyasiyesi, 1289.
- Ali Fuat, Ricâl-i mühimme-i siyasiye, 1928.
- A. Hamit Ongunsu, Abdülmecit (İslâm Ansiklopedisi, cilt I, fask. 2).

Gülhane Hattı ve Yeni Düzen:

- Millî Eğitim Bakanlığı, Tanzimat -yüzüncü yıldönümü münasebetiyle-, İst. 1940; Bu kitapta şu yazılar vardır: A. H. Ongusu, Tanzimat ve âmillerine umumî bir bakış. - Enver Ziya Karal, Tanzimattan evvel Garplılaşma hareketleri. - Dr. Yavuz Abadan, Tanzimat fermanının ilânı. - Sadri Maksudi Arsal, Teokratik devlet ve lâik devlet. - Dr. Recai Okandan, Âmme hukukumuzda Tanzimat devri. - Necati Tacan, Tanzimat ve ordu. - Dr. Hıfzı Veldet, Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat. - Mustafa Reşit Belgesay, Tanzimat ve adliye teşkilâtı. - Tahir Taner, Tanzimat devrinde ceza hukuku. - Şükrü Baban, Tanzimat ve para. - Dr. Refii Şükrü Suvla, Tanzimat devrinde istikrazlar. - Yusuf Kemal Tengirşenk, Tanzimat devrinde Osmanlı devletinin haricî ticaret siyaseti. - Ömer Lütfi Barkan, Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli arazi kanunnâmesi. - Ömer Celâl Sarç, Tanzimat ve sanayiimiz. - Sadrettin Celâl Antel, Tanzimat maarifi. - Şerafeddin Yaltkaya, Tanzimattan evvel ve sonra medreseler. - Dr. N. Gökdoğan, Tanzimat ve müspet ilimler. - Fahir Yeniçay, Tanzimattan evvel ve sonra fizik tedrisatı hakkında bir taslak. - Tarık Artel, Tanzimattan Cumhuriyete kadar Türkiye'de kimya tedrisatının geçirdiği safhalara dair notlar. - İbrahim Hakkı Akyol, Tanzimat devrinde bizde coğrafya. - Mükrimin Halil Yinanç, Tanzimattan Meşrutiyete kadar bizde tarihçilik. - Dr. Ali Nihat Tarlan, Tanzimat Edebiyatında hakikî

müceddid. - Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, Tanzimatta içtimaî hayat. - Cemil Bilsel, Tanzimatın haricî siyaseti. - Cavid Baysun, Mustafa Reşit Paşa. - Sabri Esat Siyavüşgil, Tanzimat'ın Fransız efkâr-ı umumiyesinde uyandırdığı akisler. - Hilmi Ziya Ülken, Tanzimattan sonra fikir hareketleri. - İhsan Sungu, Tanzimat ve Yeni Osmanlılar. - Dr. Ragıp Özdem, Tanzimattan beri yazı dilimiz. - Dr. A. Süheyl Ünver, Osmanlı tababeti ve Tanzimat hakkında yeni notlar. - Osman Şevki Uludağ, Tanzimat ve hekimlik. - F. Reşit Unat ve Selim Nüzhet Gerçek, Bibliyografya.
- Rifat Paşa, Müntehabât-ı âsâr.
- Muharrerat-ı Nâdire
- Enver Ziya Karal, Tanzimat devrinde rüşvetin kaldırılması için yapılan teşebbüslere ait vesikalar, Tarih vesikaları dergisi, Sayı 1.
- Dr. Halil İnalcık, Bosna'da Tanzimatın tatbikine ait vesikalar, Tarih vesikaları, Sayı 5.
- Dr. Halil İnalcık, Tanzimat ve Bulgar meselesi, Doktora tezi, Ankara 1943.

Şark meselesi ve Boğazlar hakkında:

- Albert Sorel, XVIII'inci yüzyılda Şark meselesi, çeviren Yusuf Ziya.
- E. Driault, Doğu meselesi, çeviren Ali Reşat.
- Ali Kemal, Mesele-i Şarkiye, Mısır, 1900.
- Yusuf Akçora, Şark meselesine dair tarih-i siyasî notları, Erkân-ı Harbiye mektebi külliyatı, İst. 1336.
- Enver Ziya Karal, Namık Kemal ve Şark meselesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin yayımladığı "Namık Kemal Hakkında" başlıklı kitapta, İst. 1942.
- René Pinon-Hüseyin Nuri, Boğazlar meselesi, İst. 1913.
- Ragıp Raif-Rauf Ahmet, Boğazlar meselesi, İst. 1918.
- Sedat Paşa, Boğazlar meselesi ve Çanakkale, İst. 1932.
- Süleyman Kâni İlter, Boğazlar meselesi, İst. 1936.
- Enver Ziya Karal, Boğazlar meselesi, "Tarih notları" kitabında, İst. 1940.
- Cemal Tukin, Boğazlar, İstanbul Üniversitesi yayınlarından, İst. 1947.
- Serge Gorianoff, Devlet-i Osmaniye-Rusya siyaseti, çeviren: Macar İskender - Ali Reşat, İst. 1331.

Macar mültecileri meselesi için:

- Ahmet Refik, Türkiye'de mülteciler meselesi, Türk Tarih Encümeni külliyatından, İst. 1926.
- Ahmet Refik, Mülteciler meselesine dair Fuat Efendinin Çar I. Nikola ile mülâkatı, Türk Tarih Encümeni mec. 13 (90).

Kırım muharebesi (1853-1856):

- Hayrettin, Kırım Muharebesi tarih-i siyasîsi, İst. 1326.
- Adolphus Slad, Türkiye ve Kırım harbi, çeviren Ali Rıza Seyfi, İst. 1943.
- Camille Rousset, Histoire de la Guerre de Crimee, C. I, II, Paris 1894.
- H. Lomarche, Historie de la Guerre D'Orient - Les Russes et les Turcs, Paris 1853.
- Prof. Bekir Sıtkı Baykal, Paris antlaşması, Aylık Ansiklopedi, C. II, Nr. 23.

Islahat fermanı hakkında:

- Ahmet Refik, Türkiye'de Islahat Fermanı, Türk Tarih Encümeni mec. 4 (81).

KRONOLOJİ CETVELİ

| | | |
|---|---|---|
| 10 Ağustos | 1787 | Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya harp açması. |
| 9 Şubat | 1788 | Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na harp açması. |
| | 1788 | İsveç Kralı Güstav III'ün Rusya'ya harp açması. |
| 17 Aralık | 1788 | Kalas olayı. |
| 28 Mart | 1789 | Selim III'ün tahta geçmesi. |
| 11 Temmuz | 1789 | Osmanlı Devleti ile İsveç arasında antlaşma. |
| 31 Temmuz | 1789 | Fokşani felâketi. |
| 22 Eylül | 1789 | Buzco-Boze bozgunu. |
| 20 Şubat | 1790 | Leopold'ün Avusturya tahtına geçmesi. |
| 28 Şubat | 1790 | İsveç'in harpten çekilmesi. |
| Ağustos | 1790 | İsveç ile Rusya arasında Varala muahedesi. |
| 4 Ağustos | 1791 | Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Ziştova barış antlaşması. |
| 9 Ocak | 1792 | Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Yaş barış antlaşması. |
| | 1792 | Nizam-ı Cedid'e dair lâyihaların kaleme alınması. Rasih Paşa Rusya'ya, Agâh Efendi İngiltere'ye elçi olarak gönderildiler. |
| | 1793 | Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun'un açılması. Vehhabî isyanının başlangıcı. |
| | 1794 | Deryalar kaptanı Küçük Hüseyin Paşanın ölümü. |
| | 1797 | Pazvandoğlu isyanı. |
| 19 Mayıs | 1798 | Bonapart'ın Doğu Akdeniz'e hareketi (Mısır'a almak maksadıyla). |
| 12 Haziran | 1798 | Bonapart'ın St. Jean Şövalyeleri'nden Malta'yı alışı. |
| 2 Temmuz | 1798 | Bonapart'ın İskenderiye'ye varışı. |
| 28 Temmuz | 1798 | Osmanlı-Rus antlaşması için görüşmelerin başlaması. |
| 1 Ağustos | 1798 | Nelson'un Fransız donanmasını Ebukir'de bozguna uğratması. |
| 5 Eylül | 1798 | Rus donanmasının Büyükdere önlerine gelmesi. |
| 25 Eylül | 1798 | Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya harp açması. |
| 22 Aralık | 1798 | Osmanlı - Rus ittifakı. |
| 22 Aralık | 1798 | Bonapart'ın Mısır'dan Suriye'ye hareketi. |
| 5 Ocak | 1799 | Osmanlı-İngiliz ittifakı. |
| 20 Şubat | 1799 | Bonapart'ın El-Ariş'i alması. |

24 Şubat 1799 Bonapart'ın Gazze'yi alması.
25 Mayıs 1799 Bonapart'ın Akkâ önünde geri çekilme emir vermesi.
25 Temmuz 1799 Bonapart'ın Köse Mustafa Paşayı yenip esir etmesi.
23 Ağustos 1799 Bonapart'ın, yerine Kleber'i bırakarak, Fransa'ya dönmesi.
21 Ocak 1799 İki Sicilya krallığı ile Fransa'ya karşı ittifak.
24 Ocak 1800 Fransızların Mısır'ı boşaltma tekliflerinin şartname haline konması.
21 Mart 1800 Rusya ile Osmanlı Devleti arasında İyoniyen adalarının iadesi.
14 Haziran 1800 Kleber'in öldürülmesi.
2 Mart 1801 İngilizlerin General Menou'nun ordusunu yenmeleri.
Nisan 1801 Çar Pol'ün öldürülmesi.
30 Ağustos 1801 Fransızların Mısır'dan çekilmesi için mütareke.
18 Mayıs 1803 Fransızların Malta'yı boşaltması yüzünden Fransa ile harbin yeniden başlaması.
2 Aralık 1804 Bonapart'ın imparatorluğunu ilân etmesi.
4 Şubat 1804 Sırp isyanının başlaması.
2 Aralık 1805 Bonapart'ın Osterliç muzafferiyeti.
1805 Sırbistan'da Kara Yorgi Gospodar.
Kavalalı Mehmet Ali Paşa Mısır Valisi.
Muhib Efendi'nin Fransa elçiliği ve Napolyon Bonapart'ın imparator unvanının tasdik edilmesi.
1806 Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arasında harbin başlaması.
27 Ocak 1807 İngiliz elçisinin İstanbul'u terk etmesi.
19 Şubat 1807 İngiliz donanmasının İstanbul'u korkutma teşebbüsü.
2 Mart 1807 İngiliz donanmasının geri çekilmesi.
17 Mart 1807 İngilizlerin İskenderiye'yi almaları.
14 Mart 1807 Sırp isyanına Rusya'nın karışması.
14 Haziran 1807 Bonapart'ın Fridland savaşını kazanması. Boğaz yamaklarının isyanı.
Kabakçı Mustafa hareketi. Selim III'ün tahttan feragati ve Mustafa IV'ün padişahlığı.
9 Temmuz 1807 Tilsit muahedesi.
Eylül 1807 Mehmet Ali Paşanın İskenderiye'yi kuşatarak İngilizleri teslime mecbur etmesi.
Mahmut II'nin padişahlığı, Bayraktar'ın sadareti.

12 Ekim 1808 Erfurt görüşmesi.
Aralık 1808 Kara Yorgi'nin kendisini bütün Sırpların başkanı ilân etmesi.
28 Mayıs 1812 Bükreş barış antlaşması. Hicaz'daki Vehhabî isyanının Mehmet Ali tarafından bastırılması.
7 Kasım 1813 Hurişt Paşanın Kara Yorgi'yi yenerek Belgrad'ı alması.
1814 Etniki Eterya'nın kurulması.
1816 Sırbistan'ın imtiyazlı bir eyalet haline gelmesi.
1820 Eflâk ve Buğdan isyanı.
12 Şubat 1821 Mora isyanı.
28 Temmuz 1821 Rusya'nın İstanbul'daki elçisini geri çağırması.
1823 İngiltere'nin Yunan asilerini muharip tanıması.
1824 Mehmet Paşanın Yunan işine müdahalesi.
1825 Yunan asilerinin İngiltere himayesini istemeleri, teklifin, İngilizler tarafından reddedilmesi.
1826 Tıbhâne-i Âmire'nin açılması.
4 Nisan 1826 Sen-Petersburg protokolünün imzalanması.
7 Ekim 1826 Akkerman antlaşmasının imzalanması.
17 Haziran 1826 Yeniçerilerin Mahmut II'ye karşı isyanı, Vak'a-i hayriye.
6 Temmuz 1827 Yunan isyanlarının çözülmesi için Londra antlaşması.
5 Haziran 1827 Atina'nın Türklere teslim olması.
20 Kasım 1827 Navarin felâketi.
26 Nisan 1828 Rusya'nın Osmanlılara harp açması.
14 Eylül 1829 Edirne barış antlaşması.
12 Haziran 1830 Fransa'nın Cezayir'e saldırması.
5 Temmuz 1830 Cezayir'in Fransızlar tarafından alınması.
Aralık 1831 Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanının başlaması.
5 Nisan 1833 Rus kuvvetlerinin Boğaz içinde yerleşmesi.
Mayıs 1833 Kütahya antlaşması.
6 Temmuz 1833 Hünkâr İskelesi antlaşması.
16 Eylül 1833 Münchengrätz antlaşması.
1834 Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye'nin açılması.
16 Ağustos 1838 İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ticaret antlaşması.
21 Nisan 1839 Mahmut II'nin Mehmet Ali'ye harp açması.
3 Kasım 1839 Gülhane hatt-ı hümâyununun okunması.
11 Ağustos 1840 Mehmet Ali'ye karşı harbin yeniden

başlaması.

| | | |
|---|---|---|
| 3 Temmuz | 1841 | Boğazlar problemi hakkında Londra antlaşması. |
| 22 Şubat | 1848 | Fransa'da 1848 ihtilâlinin başlaması. |
| | 1848 | Macarların Macar kabinesinin kurulmasını istemeleri. Macar isyanı. |
| 4 Mart | 1849 | Macaristan'ın Avusturya'ya ilhakı. |
| 15 Mart | 1853 | Prens Mençikof'un olağanüstü elçilikle İstanbul'a gelmesi. |
| 19 Mayıs | 1853 | Türkiye-Rusya münasebetlerinin kesilmesi. |
| 22 Haziran | 1853 | Rus ordularının Eflâk ve Buğdan'a girmesi. |
| Temmuz | 1853 | Viyana Kongresi'nin toplanması. |
| 30 Kasım | 1853 | Sinop felâketi. |
| 28 Ocak | 1854 | Rusların genel taarruza geçmeleri. |
| 9 Şubat | 1854 | İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya harp açması. |
| 12 Mart | 1854 | İngiltere ve Fransa ile Osmanlı Devleti arasında antlaşma. |
| 30 Eylül | 1854 | Eflâk ve Buğdan için Avusturya ile antlaşma. |
| 25 Ekim | 1854 | Balıkova savaşı. |
| 5 Aralık | 1854 | İknerman savaşı. |
| 7 Haziran | 1855 | Yeşiltepe'nin zaptı. |
| 12 Ağustos | 1855 | Traktir savaşı. |
| 7 Eylül | 1855 | Malakof'un zaptı. |
| 10 Eylül | 1855 | Sivastopol'un zaptı. |
| 22 Aralık | 1855 | Rusların Kars'ı almaları. |
| 28 Şubat | 1856 | Islahat Fermanı. |
| 30 Mart | 1856 | Paris antlaşması. |